

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARI
VE
TÜRKİYE’NİN İMAR VE İSKANI

PROJE NO: SBB-4010

Yr. Doç. Dr. ONUR YILDIRIM

NİSAN 2003
ANKARA

ÖNSÖZ

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyet'inin kuruluş yıllarından 1930'lu yılların ortalarına değin geçen dönemde imar ve iskan alanında benimsenen politika ve uygulamaları ele alarak dönemin iktisadi tarihine farklı bir açıdan yaklaşmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede imar ve iskan konularına dair mevcut birinci ve ikinci el kaynakların taranarak kapsamlı bir kaynakça oluşturulması ve bu kaynakçanın çok amaçlı araştırmacı kullanımına hazır hale getirilmesi bu projenin esas hedefi olarak belirlenmiştir. 2001 yılının son aylarında başladığımız bu proje sırasında erken Cumhuriyet dönemine dair arşiv kaynaklarının bulunduğu başta Ankara-Cumhuriyet Arşivi, Milli Kütüphane olmak üzere, özellikle imar ve iskan konularına dair önemli kaynakların bulunduğu Samsun ve İzmir Köy Hizmetleri Müdürlükleri'nin arşivleri incelenmiştir. Ayrıca daha önce tarafımızca toplanmış olan önemli bazı belgeler de ilk defa bu çalışmada kullanılmıştır. 31 Aralık 2002 tarihinde tamamlanan projenin desteği TÜBİTAK-Sosyal ve Beşeri Bilimler araştırma destekleme programı çerçevesinde sağlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

1) Giriş	1
a) Amaç	1
b) Kapsam	3
c) Yöntem	4
2) Erken Cumhuriyet Dönemi'nde İmar ve İskan Faaliyetleri	5
a) Mevcut Literatürün Değerlendirmesi	5
b) Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Işığında İskan ve İmar Faaliyetleri	7
3) Sonuçlar	31
Yeni Arşiv Kaynakları	34
Kaynakça	43
Ekler: Samsun Köy Hizmetleri Arşivi'nden Belge Örnekleri	50
Akbaba Dergisi'nden Muhacirlerle ilgili Karikatürler	

ÖZ

1922-1935 dönemi Türkiye’de ulusal ekonominin çerçevesinin yeniden belirlendiği bir dönemdir. Balkan Savaşları’ndan bu yana süregelen on yıllık savaş, ülkenin hem fiziki hem de beşeri coğrafyasında önemli değişiklikler yaratmış, ulusal ekonominin yeniden yapılanmasına katkıda bulunacak altyapıyı büyük oranda tahrip etmiştir. Türk-Yunan Savaşı sonrasında Lozan’da imzalanan Mübadele Protokolü ülkenin beşeri sermayesinin nitelikli kısmını büyük oranda kaybetmesine yol açmış, bu antlaşma uyarınca gelen binlerce muhacir ülkede çok boyutlu bir “Muhacir Meselesi”nin ve iskan sorununun ortaya çıkmasına yol açmışlardır. Bu çalışmada 1922-1935 döneminde yeni hükümetin özellikle Mübadele ile gelen muhacirlerin iskan konusundaki politikaları, kurumsal düzenlemeleri incelenmiş ve benimsenen iskan politikalarının muhacirlerin ulusal ekonomiye entegrasyonlarını ne ölçüde gerçekleştirebildiği tartışılmıştır. Çalışmada ayrıca kaynaklar elverdiği ölçüde imar konusundaki gelişmeler de ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mübadele, İskan, İmar, Muhacir Meselesi, Ulusal Ekonomi

ABSTRACT

The period 1922-1935 witnessed the formation of the framework within which the Turkish national economy was structured and operated. The ten-year war since the Balkan Wars not only brought about major changes in the physical and human geography of the country but also destroyed to a great extent the infrastructure that would help the national economy to revive. Furthermore, the Convention for the Exchange of Populations between Turkey and Greece that was signed at Lausanne resulted in the loss of the most skilled segment of the country's human capital, and the refugees who came through this agreement led to the emergence of a multi-faceted "refugee problem" as well as a pervasive resettlement problem in the country. In this study, the policies and institutions of the new government regarding the resettlement of the newly arrived refugees are mapped out and the extent to which these policies succeeded in integrating the refugees with the national economy is discussed. The reconstruction activities that were carried out by the state during this period are also briefly discussed.

Key Words: Turco-Greek Exchange of Populations, Resettlement, Reconstruction, Refugee Problem, National Economy

1. Giriş

a) Amaç:

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyet'inin kuruluş yıllarından 1930'lu yılların ortalarına değin geçen dönemde imar ve iskan alanında benimsenen politika ve uygulamaları ele alarak dönemin iktisadi tarihine farklı bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi merkez altına alınacak ve konuyla ilgili birinci ve ikinci el kaynakların kapsamlı bir dökümantasyonu yapılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında benimsenen ve kurumsal olarak birçok alanda kendini gösteren "milli iktisat" politikasını kesintisiz olarak devralan yeni Cumhuriyet'in yönetici kadroları, 1930'lu yılların ortalarına kadar uyguladıkları politikalar vasıtasıyla ekonominin tamamen Türkleştirilmesi yönünde önemli adımlar atmışlardır. Balkan Savaşlarını (1912-1913) takiben İttihad ve Terakki hükümeti tarafından başlatılan Türkleştirme sürecinin ekonomik boyutları bugüne kadar birçok farklı çalışmanın konusu olmuştur. Sermaye sınıfının kompozisyonundan emek piyasasının oluşumuna kadar ekonominin bir çok alanında kendini gösteren Türkleştirme politikasının bugüne kadar ele alınmayan en önemli iki yanından biri iskan konusuysa diğeri hiç şüphesiz imar konusudur. Bu çalışmada özellikle iskan alanında geliştirilen ve uygulanan politikalar ele alınacak, ve iskan konusunda benimsenen politikaların Türk-Yunan Nüfus Mübadelesiyle gelen muhacirlerin ulusal ekonomiyle bütünleşmelerini ne ölçüde gerçekleştirebildiği tartışılacaktır.

Yeni Cumhuriyet hükümetininin gündeminde öncelikli konular arasında yer alan imar ve iskan meselelerinin önemi özellikle savaş sırasında harab olmuş ve üretici nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmiş İzmir gibi ekonomik merkezlerin içinde bulunduğu şartlar gözönüne alındığında daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Türk-Yunan Nüfus mübadelesi ve diğer göç hareketleri yüzünden beşeri coğrafyasında önemli değişiklikler yaşayan Türkiye, 1912'den bu yana süregelen savaşlar yüzünden fiziki coğrafyasında da benzer değişiklikler yaşamıştır. Bu gelişmeler karşısında iskan ve imar faaliyetleri erken Cumhuriyet hükümetlerinin öncelikli konuları arasında yer almıştır. Nitekim başta İzmir ve Samsun gibi büyük ticari liman kentleri olmak üzere savaş sırasında ciddi yıkıma uğramış ve nüfus açısından köklü bir dönüşüm yaşamış yerleşim merkezlerinin ulusal ekonomiye kazandırılmaları uzun vadeli, köklü iskan ve imar programları sayesinde mümkün olabilmiştir. Buna rağmen, iskan ve imar programlarının nasıl oluşturulduğu ve uygulandığı bugüne değin ayrıntılı olarak ele alınmamış, yapılan sınırlı araştırmalar da Ankara ve İstanbul üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda benimsenen genel tutum ise mevzuatı açıklamaktan öteye gitmemiş ve bu alanlardaki gelişmeleri dönemin başta iktisadi politikalar olmak üzere diğer genel politikalarıyla ilişkilendirmek gibi bir çaba ortaya çıkmamıştır. Uygulanan imar ve iskan politikalarıyla ulusal ekonominin savaş sonrası yeniden yapılanması arasında doğrudan bir ilişki olduğu noktasından yola çıkan bu çalışma, Türkiye ekonomisinin 1923'den sonra yaşadığı yapısal dönüşümde sözkonusu imar ve iskan politikalarının rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çalışma elimizdeki kaynaklar çerçevesinde bu konuyu ele alacak, belki daha da önemlisi, bu konuyu incelemek için gerekli olan ve şimdiye değin gözönüne alınmayan yeni bazı kaynakların dökümantasyonunu yapacaktır.

b) Kapsam

Bu çalışma dönem olarak 1922 ve 1935 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem tam olarak Türk-Yunan Mübadele sürecinin resmi olarak başlangıcından sonuçlanmasına değin geçen sürece denk gelmektedir. 20 Kasım 1922’de başlayan Lozan Konferansı’nın ilk etabında mübadele sözleşmesi imzalanmış (30 Ocak 1923), bu sözleşme uyarınca kurulan Karma Mübadele Komisyonu faaliyetlerine 1935 yılında son vermiştir. Bu Komisyon’un lağvedilmesi mübadele sürecini de resmi olarak sona erdirmiştir. 1922 yılının başlangıç noktası olarak seçilmesinin sebebi Türkiye’nin hem fiziki hem de beşeri coğrafyasının değişimine yol açan, Balkan Savaşlarından bu yana süregelen on yıllık savaş döneminin son safhası olan Türk-Yunan savaşının bu yıl sona ermesi ve Türkiye’nin artık tüm dikkatini iskan ve imar gibi kendi iç meselelerine çevirmesine yol açacak Lozan görüşmelerinin bu yıl başlamasından kaynaklanmaktadır. Lozan görüşmeleri Mudanya Ateşkes Antlaşmasıyla sona eren Türk-Yunan Savaşı’nın sonuçlarını uluslararası platformda onaylamış ve her iki ülkedeki azınlık kitlelerin topluca zorunlu göçe tabi kılınmasına yol açmıştır. 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Protokolü, Türkiye topraklarında ikamet eden yaklaşık 300,000 Rum’un zorunlu göçünü beraberinde getirmiş, savaş öncesi ve sırasında ülkeden ayrılmış olanlarla beraber toplam göç edenlerin sayısını 1,700,000 kişiye çıkartmıştır. Aynı şartlar altında bu dönemde Mübadele sözleşmesi uyarınca Yunanistan’dan Türkiye’ye 350,000 civarında göçmen gelmiş ve savaş öncesi ve sırasında göç edenlerle beraber Türkiye’ye bu ülkeden gelen Müslüman göçmenlerin sayısı 500,000’e ulaşmıştır. Mübadele ile gelen göçmenlerin yanı sıra 1923’ten itibaren Balkanların farklı bölgelerinden (Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya) muhacirler Türkiye’ye akmaya

devam etmiş, bu muhacirlerin iskanı ve ulusal ekonomiye entegrasyonu beraberinde bir çok sorun getirmiştir. Bu çalışma kapsamında başta Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi uyarınca gelen göçmenler olmak üzere 1922-1935 döneminde gelen göçmenlerin iskanıyla ilgilenen kurumların faaliyetleri ve göçmenlerin iskan konusunda ortaya çıkan güçlükler ele alınacaktır. İmar faaliyetleri konusundaki gelişmeler de elimizdeki bilgiler elverdiği ölçüde genel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

c) Yöntem:

Çalışma öncelikli olarak birinci el kaynaklardan konuyla ilgili bilgi derlemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede başta Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri olmak üzere bugüne değin sınırlı bir şekilde kullanılmış kaynaklardan konunun farklı yönlerine ışık tutacak bilgiler toplanmıştır. Dönemin gazeteleri ve bazı süreli yayınları bu amaç doğrultusunda taranmıştır. Yine Cumhuriyet Arşivi'nde mevcut olan hükümet kararnameleleri de gözden geçirilmiş, konuyla doğrudan ilgili belgelerden konunun farklı boyutları üzerine gerekli bilgiler toplanmıştır. Elde edilen tüm bilgiler kullanılarak 1923-1935 döneminde özellikle Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nde açıkça ifadesini bulan Cumhuriyet hükümetinin iskan ve imar politikaları ele alınmış, bu politikaların sosyo-ekonomik boyutları vurgulanarak iskan ve imar alanlarındaki kurum ve uygulamalar dönemin iktisadi tarihine ışık tutacak şekilde izah edilmiştir. Bu amaç gerçekleştirilirken mümkün olduğunca disiplinler-arası bir yaklaşım benimsenmiştir. Sonuç kısmında Yunanistan'daki iskan süreciyle bir karşılaştırma yapılarak, Türkiye'ye gelen muhacirlerin ulusal ekonomiye etkin bir şekilde bütünleştirilmesinin önündeki engeller genel hatlarıyla bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

2) Erken Cumhuriyet Döneminde İmar ve İskan Faaliyetleri

a) Mevcut Literatürün Değerlendirmesi:

Cumhuriyetin ilk on yılında sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasi ve sosyal etkileri açısından alınan en önemli kararlar ülkenin yeni baştan imarı ve iskanı konularında olmuştur. Diğer yandan etkin bir imar politikasıyla kentlerin yeni baştan planlanması, alt yapılarının oluşturulması ve bölgeler arası entegrasyonun kısa sürede sağlanması da erken cumhuriyet dönemi hükümetlerinin temel politikalarından biri olmuştur. Bu çerçevede İzmir İktisat Kongresinin bugüne değin göz ardı edilen en büyük tavsiye kararlarından birisi ülkenin etkin bir iskan politikasıyla varolan beşeri sermayeyi (başta Türk-Yunan mübadelesiyle gelen muhacirler olmak üzere) en kısa sürede üretici konuma getirmek için alınması gereken önlemler ve atılması gerekli adımlarla ilgilidir.

Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1935)'nin iktisadi tarihi üzerine bu güne değin yapılan çalışmalarda iskan konusu oldukça sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmalardaki genel eğilim söz konusu dönemin iktisat tarihini sadece İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda değerlendirmek ve doğrudan 1930'lardaki "devletçilik" uygulamalarını ele almak yönünde olmuştur. Bunu yaparken de başta yine İzmir İktisat Kongresi olmak üzere döneme damgasını vurmuş önemli gelişmelerin teorik kısmını vurgulanmış ve pratikte bu plan ve programların ifade ettiği gelişmeler gözardı edilmiştir. Ulusal ekonominin kısa sürede etkin hale getirilmesini sadece sanayileşme alanında yapılan girişimlere bağlayan bu geleneksel yaklaşım, sonuçta bu konuda İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararları tekrar etmekten öteye geçememiştir. Benzeri bir eğilim "Büyük Buhran"ın etkilerini inceleyen çalışmalara da hakim olmuştur. Buhranın

etkilerini dönemin para politikalarındaki dalgalanmalar ve dış ticaret hacmindeki küçülmeye izah etmeye çalışan bir bakış açısı bölgesel dinamikleri tamamen yok sayma eğiliminde olmuştur. Bu çerçevede Buhran'dan sınırlı bir şekilde etkilenen İzmir gibi bir şehrin bu özel konumunda imar ve iskan politikalarının oynadığı rol dikkate alınmamıştır.

İzmir ve çevresi başta Türk-Yunan savaşından ve akabinde gerçekleşen nüfus mübadelesinden en fazla etkilenen bölgelerden biridir. Muhacirlerin Ege Bölgesi'nde ve özellikle İzmir'de iskan edilmeleri sürecinde İktisat Kongresi'nde iskanla ilgili tavsiyelerinin pratikte tamamen gözardı edildiği bilinmektedir. İmar konusunda da İzmir'in yangın sonraki durumunu müşahade eden gözlemciler şehrin yaşadığı büyük felaketi ayrıntılarıyla gözler önüne sermektedir [bkz. Mösyö Gareskoyçek (İzmir Sigortaları İtfaiye Kumandanı), *İzmir Büyük Yangını Hakkında Rapor*, İstanbul: İhsan Tabiyet Matbaası, 1339 (1923)]. Tülay Alim Baran'ın "İzmir'in İmar ve İskanı, 1923-1938" (Dokuz Eylül Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994) başlıklı doktora tezi de hem iskan hem de imar açısından İzmir'in içinde bulunduğu olumsuz şartları Köy İşleri Hizmetleri Arşivi'nden elde ettiği belgelerle ele almıştır. İzmir üzerine uzmanlaşan Kemal Arı gibi araştırmacıların çalışmaları da özellikle iskan konusunda yaşanan güçlükleri ele alarak konuya mikro düzeyde ışık tutmaktadır. Fakat konunun ulusal düzeyde ifade ettiği önem Cevat Geray'ın genel birkaç çalışması dışında henüz hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Dönemin ekonomik politikalarını başta imar ve iskan olmak üzere farklı alanlardaki gelişmelerle ele alan bütüncül ve disiplinler-arası bir yaklaşım konuyla ilgili literatürün en büyük eksikliği olarak gözükmektedir. Aşağıda Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ekseninde 1923-1935 döneminde iskan ve imar alanında yaşanan gelişmeler ele alınacaktır.

b) Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Işığında İskan ve İmar Faaliyetleri

Lozan'da imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Protokolü uyarınca Türkiye'ye gelen Müslüman muhacirlerin iskanları, Mübadele konusunda 1920'lerden bu yana ortaya çıkan yazının dışında kalmıştır. Bunun dayandığı varsayım gelen muhacirlerin, Rumlar ve Ermeniler'in terkettikleri evlere yerleştirildiklerinden ve onlara Türkiye genelinde bolca bulunan ekilebilir alanlar verildiğinden Türkiye'ye önemli bir güçlük oluşturmamış olduklarıdır. Bu tartışmanın tarihsel ve tarih bilimsel yönleri yazarın başka çalışmalarında ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bu çalışmalar ışığında burada yapmaya çalışacağımız daha ziyade, muhacirlerin Türkiye'deki iskanındaki nesnel koşulları ortaya koymaktır. Burada özellikle bir noktanın altını çizmekte fayda vardır. Bu da, yukarıda bahsi geçen geleneksel iddianın, bu güne değin Mübadele'nin Türkiye ayağındaki muhacir meselesi ve iskan süreciyle ilgili olarak yanlış bir kanaatin oluşmasında önemli bir etkisi olduğudur. Nitekim Mübadele konusunda Türkiye'de yıllardır hiçbir ciddi bilimsel çalışmanın yapılmamış olması söz konusu kanaatin yaygın kabul görmesiyle doğrudan ilişkilidir.

Türkiye'de Türk-Yunan savaşı biter bitmez imar ve iskan konusunda çalışmalar başlamıştır. Lozan Konferansı toplanmadan önce, Ankara Hükümeti tarafından, ülkenin sosyal, ekonomik ve sıhhi koşullarını incelemek amacıyla hazırlıklar yapılmış ve Anadolu'nun iç bölgeleri için birçok rapor hazırlanmıştır.¹ 12 Kasım 1922'de Ankara'da, özellikle daha önce Yunan ordusu tarafından tekrar ele geçirilmiş olan bölgelerin yeniden imarı ve iskanı için haritalar ve planlar hazırlayacak sekiz fen heyeti (üç yıllık bir süre için) oluşturulmasına karar verilmiştir.² Muhacir işleri yönetimiyle ilgili olarak hükümet,

¹ *Yeni Gün*, 27 Teşrin-i Evvel 1338 [Ekim 1922].

² Cumhuriyet Arşivi, 1985, 137-20, 12 Teşrin-i Sani 1338 [Kasım 1922], [6 36 5]. Belgede, "Yunan

birtakım değişikliklerle Osmanlı'nın iskan-ı muhacirin nizamnamesi gibi yasal belgeleriyle Sıhhiye ve Muavenet-ı İçtimaiye Vekaleti'nin yapısına dahil olan Muhacirin Müdüriyeti ve bunun mahalli organlarını benimseme eğiliminde olmuştur.³ Mübadele Protokolü imzalanıp muhacirlerin sayısı ile ilgili daha somut bilgiler elde edildikten sonra hükümet, muhacir sorununa ve iskan konusuna daha ciddi bir şekilde eğilmiştir. Bunun etkisiyle, hükümet bir dizi protokol formüle etmiş ve en kısa zamanda Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti çatısına dahil edilecek olan kurumları oluşturmuştur. Terkedilmiş malların (emlak ve emval-i metruke) gittikçe kötüleşen durumu da bu gelişmelerde önemli rol oynamıştır.

Lozan Konferansı'nın tamamlanmasından sadece bir hafta önce 17 Temmuz 1923'te çeşitli başlıklar altında sıralanmış 32 maddeden oluşan ilk ayrıntılı protokol "Encümen-i Vükela Karar-ı Aliyesine Tevfiken Tadilen Tanzim olunan Talimatname" yayımlanmıştır.⁴ Bu resmi belge, muhacirlerin kabulü ve iskan bölgelerine nakli için gerekli süre ve koşullarla (Mübadeleten Türkiye Hududlarına Gelecek Ahalinin Suret-i Kabulleri ve Menatik-ı İskaniyelerine Suret-i Sevkleri) beraber görevli komisyonların görevleri ve diğer idari konuları (Komisyonlar ve Malumat-ı İdariye) tanımlamıştır. Belge ayrıca, muhacirlerin iskan süresince gözönünde bulundurulacak nitelikleri gibi

istilasından kurtarılan livalarda kısmen veya tamamen yanan şehirler ve kasabaların haritalarını ahz ve tersim ve şekli müstakbellerinin tayin ve tesbit eylemek üzere bir reisin taht-ı nezaretinde sekiz hey'et-i fenniye teşkil edilecektir" denmektedir. Bu politikanın temel amacı Rumların (özellikle Yunan uyruklu olanların) taşınmazlarının boyutlarını ortaya koymaktı ki bu yaklaşan barış konferansında Yunanistan'dan talep edilecek olan savaş tazminatı için teminat olarak kullanılabilirdi. Cumhuriyet Arşivi, 1875, 135-4, 1 Teşrin-i Evvel 1338 [Ekim 1922], [5 30 11]. Belgede "sulh müzakeratında nazarı dikkate alınmak üzere gerek Yunan tebaasına ve gerekse muhacerat iden Rum ve Ermenilere aid emval ve emlakın Hükümet-i mahalliyelerce şimdiden tayin ve tesbiti..." denmektedir.

³ Cumhuriyet Arşivi, 1526, 26 Nisan 1338 [Nisan 1922], [4 55 2].

⁴ Belgenin taslağı "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Murahhıslarıyla Yunan Hükümeti Arasında Mübadele-i Ahaliye ve Emval Hakkında Lozan'da teati Olunan 30 Kanun-i Sani 1923 Tarihli Mukavelenamenin Suret-i Tatbikiyesi Mübeyyin Talimatnamedir" başlığını taşımaktadır. Cumhuriyet Arşivi, 2600, 2660, 17 Temmuz 1339 [Temmuz 1923], [7 25 2 (5)]. Aynı dosyada bulunan ikinci belge "Mübadele-i Ahaliye Dair Lozan Mukavelesinin Suret-i Tatbikiyesini Mübeyyin Olarak Sıhhiye ve Muavenat-i İçtimaiye Vekaletince Tanzim Olunan Birinci Talimatname"dir.

(gelecek ahalinin yaşadıkları iklim, mal'uf oldukları san'at ve meziyetleri ve her türdeki kabiliyet) belli koşullara dolaylı olarak değinmiştir. Bu talimatname, Mübadele Protokolü'nün uygulanmasındaki birçok kurumsal ve işleyişsel tedbirlere ilişkin ipuçları vermesine rağmen, muhacirlerin niteliklerinin iskan planına nasıl dahil edileceği konusunda hiçbir ipucu vermemektedir.⁵ Dahası, bu belgeye eklenen İskan Cetveli'nde planın uygulanmasında memurların muhacirlerin bahs edilen niteliklerini göz önünde bulundurdıklarına dair hiçbir işarete rastlanmamaktadır.

⁵ Cumhuriyet Arşivi, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Murahhıslarıyla Yunan Hükümeti Arasında Mübadele-i Ahaliye ve Emval Hakkında Lozan'da Teati Olunan 30 Kanun-i Sani 1923 Tarihli Mukavelenamenin Suret-i Tatbikiyesi Mübeyyin Talimatnamedir.” Cumhuriyet Arşivi, 2600, 2660, 17 Temmuz 1339 [Temmuz 1923], [7 25 2 (5)]. Cumhuriyet Arşivi, 102/19M, 25 Mart 1339 [Mart 1923] [123 873 18], “Muhacir İskanına Müsait Olan Mahalleleri İrae Eder Cedvel”. Bu, yerel ofislerden alınan bilgiye dayanan ve gelen muhacirler için çeşitli vilayetlerde hazır bulunan evlerin eksik bir listesidir. Bu liste ayrıca, her vilayette iskan edilecek muhacir sayısını da göstermektedir. Trabzon, Edirne, Bursa ve İstanbul'dan böyle bir bilgi elde edilememiştir. Ayrıca bakınız Cumhuriyet Arşivi, 102/1 [123 872 2] “Mübadeleten Gelecek Ahali İskan Mıntıklarına Aid 2 numaralı Cedvel”. Bu belgeye göre, ülke sekiz “iskan bölgesine” ayrılmıştır. Her bölge birçok sancak (örn. Gümüşhane Sancağı, Adana Sancağı) ve kazaları ve nahiyeleri ile vilayetlerden (örn. Sivas Vilayeti, İzmir Vilayeti) oluşmaktaydı. Yazıda, eklendiği haliyle bahsedilen İskan Cetveli, Cumhuriyet Arşivi'nin ilgili belgesinde bulunamamıştır. Bu tablonun bir kopyası *İskan Tarihçesi*, İstanbul: Hamit Matbaası, 1932, s. 18'de vardır.

Tablo 1

İskan Cetveli					
Gelinen Bölge	Tütüncü	Çiftçi	Bağcı-Zeytinci	Toplam	İskan edilen Bölge
Drama ve Kavala	30,000			30,000	Samsun
Seres	20,000	15,000	5,000	40,000	Adana
Kozani, Nasiliç, Kesriye, Grevena	2,500	15,000	5,000	22,500	Malatya
Kayalar, Vudine, Katrin, Alasony, Langada, Demirci	3,500	24,500	15,000	43,000	Amasya, Tokat, Sivas
Drama, Kavala, Selanik	4,000	20,000	40,000	64,000	Manisa, İzmir, Menteşe, Denizli
Kesendi, Sarisa, Avrathi, Nevroko	20,000	55,000	15,000	90,000	Çatalca, Tekirdağ
Preveze, Yanya	15,000	40,000		55,000	Antalya, Silifke
Midilli, Girit, ve diğerleri	30,000	30,000	20,000	50,000	Ayvalık, Edremit, Mersin, Adalar
Toplam	95,000	200,000	100,000	394,500	

Kaynak: İskan Tarihçesi, İstanbul: Hamit Matbaası, 1932, s. 18.

Dönemin önde gelen gazetecilerinin ve bazı politikacıların uyarılarını, İktisat Kongresi'nin önerilerini ve mübadele protokolündeki şartları göz ardı eden hükümet, muhacirleri geldikleri bölgelere göre sınıflandırarak 3 geniş kategoriye ayırmıştır: 1) Tütüncü 2) Çiftçi ve 3) Bağcı-Zeytinci. Diğer bir deyişle, Türk hükümeti, Yunanistan'da

yapıldığı gibi muhacirleri kent ve kır kökenine göre sınıflandırmak yerine, geniş kategoriler benimsemiş ve muhacirlerin büyük bir çoğunluğunu kırsal kökenli kabul etmiştir. Bu kategoriler aslında çok farklı sektörleri içermektedir. En azından, çiftçi kategorisi büyük çiftlikleri olup şehirlerde kredi (tefecilik) işiyle uğraşan ve şehirde yaşayan insanlarla rençber olarak yaşayanlar veya küçük bir toprak parçası ve bir çift öküzü olan sıradan köylüleri içine alıyordu. Aynı şekilde, zeytinci olarak sınıflandırılan insanlar, zeytin yetiştiriciliğinde uzmanlaşmış insanları, zeytinin pazarlanmasıyla ilgilenen tüccarlarla zeytinyağı, sabun ve diğer zeytin-türevli ürünler üreten imalatçıları kapsıyordu. Bazı şahısların bütün bu özellikleri haiz oldukları düşünülebilir. Fakat aynı kategori altında listelenmiş bütün insanların sosyo-ekonomik özellikler ve statü açısından homojen bir bütünlük oluşturduğu varsayımı dönemin hükümetinin halihazırdaki sorunun asıl dinamiklerine önem vermemesinden başka bir şeyi göstermemektedir. Bu durum, muhacirlerin belgelerinin Karma Komisyon tarafından uygun ve gerçekçi bir yaklaşımla hazırlanmamış olduğu bilgisi ışığında daha da karmaşık bir hal almaktadır. T.B.M.M.’den bir mebus daha sonra bir konuşmasında bu gerçeğe şu sözlerle işaret edecektir: “Karma Komisyon Komiteleri, muhacirlerden bırakacakları taşınabilir ve taşınmaz malları bir kağıda yazıp komisyona mühürletmelerini istemişlerdir. Bu gelişigüzel davranış sonucunda, birçok muhacir Türkiye’ye şaibeli belgelerle gelmişlerdir”.⁶ Son olarak da en önemlisi, bütün muhacirlerin geçmişine bakılmaksızın, Türkiye’ye gelişleriyle birlikte bıraktıkları malların sadece yüzde 17.5’inin tazmin edilmiş olmasıdır.

Yukarıdaki sorunlara dikkat çeken en eleştirel ses, İskan Teavün Cemiyeti’nden gelmiştir. Bu cemiyet, hükümetin iskan cetvelini gördükten sonra, muhacirlerin

⁶ T. B. M. M. *Zabıt Ceridesi*, 5 Teşrin-i Sani 1340 [Kasım 1924], ss. 83-84.

kökenlerine dayanarak kendi planının taslağını oluşturmuştur. Önerdikleri plan, muhacirleri kır ve kent kökenli olmak üzere iki geniş kategoriye ayırıyordu. Kent kökenli muhacirler eşraf, esnaf ve işçilerden; kır kökenli muhacirleri ise köylüler ve çiftçilerle hayvan yetiştiricilerinden oluşmaktaydı. İskan Teavün Cemiyeti'nin planı ayrıca her kategorideki muhacir nüfusun büyüklüğüyle ilgili birtakım bilgileri de içeriyordu. Aşağıdaki tablo bu sözlü plandan çıkarılmıştır ve bu kurum tarafından önerilen iskan cetvelini kabaca göstermektedir (Tablo 2):

Tablo 2

Müslüman muhacirlerin geldikleri bölgelere göre iskanı		
Gelinen bölge	Muhacir sayısı	İskan edilen bölge
Drama ve Serez	200,000	40,000: Edirne 60,000: Samsun ve Bafra 70,000: Manisa, Akhisar, Muğla, Milas, Kuşadası, Torbalı, Söke, Ödemiş, İzmir
Selanik	130,000	40,000: Bursa 50,000: İzmir, Bergama, Alaşehir, Nazilli, Isparta, Burdur 40,000: İzmir, Çatalca, İstanbul
Manastır	150,000	150,000: Amasya, Tokat
Toplam	480,000	450,000

Kaynak: *İskan ve Tevün Cemiyeti Umumi Kongre Mübadele Encümeni Mazbatası, İskan ve Teavün Cemiyeti Mübadele Rehberi*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1339 (1923).

Cemiyete göre, Selanik muhacirleri çoğunlukla kent kökenliydi ve dolayısıyla Anadolu ve Trakya'nın şehirleşme oranı yüksek bölgelerinde iskan edilmeliydi. Aynı şekilde, Serez ve Drama önemli oranda kentli muhacire sahipken, Manastırlı muhacirler daha ziyade kır kökenliydi. Bu gerçeklerin ışığında, İskan Teavün Cemiyeti ayrıca hükümetin İskan Cetveli'nin şu açıdan eksikliğine işaret etmiştir: Cetvel, tütüncü

muhacirleri bağcılar ve zeytincilerden daha az sayıda göstermiştir. Hükümet tarafından yayımlanan İskan Cetveli, Yanya ve Preveze'den gelen muhacirleri 55,000 ve tütüncü diye anılan toplam muhacir sayısını da 95,000 olarak göstermiştir. İskan Teavün Cemiyetinin hazırladığı rapora göre, bu yerleşimlerde sadece 6,000 kişi vardı. Ayrıca, tütüncü muhacirlerin toplam sayısı, verilen rakamdan (200,000) çok daha fazla idi. Onlara göre, hükümetin iskan cetvelinin uygulama için benimsenmeden önce önemli bir değişikliğe ihtiyacı vardı.⁷

Hükümet, hem kurumların hem de bireylerin tavsiyeleri ve uyarılarına ısrarlı bir biçimde sağır kalmış ve muhacirleri Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'nin kurulmasıyla onaylanan kendi planına göre nakletmeye başlamıştır.⁸ Vekalet, taslağını kendisinin oluşturduğu planı benimsemiştir.⁹ Kabul edilen düzenlemeler çerçevesinde, muhacirler İskan Cetveli'nde kendilerine ayrılan bölgelere en yakın limanlara gönderilmişlerdir.

Muhacirlerin kabulünde izlenen adımlar, son zamanlarda Ankara Cumhuriyet Arşivi'ne nakledilmiş olan Samsun'daki Köy Hizmetleri Arşivi kayıtlarında bulunabilir. Bu arşivden gelen defterlerin sayısı kırkın üstündedir. Aşağıda tüm ayrıntıları verilecek olan bu kayıtların en önemlileri hiç şüphesiz muhacirlerle ilgili isim, yaş, gelinen yerler, varış tarihleri, kişisel özellikler ve iskan yerleri gibi bilgileri içeren Muhacir Kaydına Mahsus defterlerdir. Bu defterler, muhacirlerin vardıkları yıllara göre düzenlenmiştir. Diğer bir grup kayıt, muhacirlere verilen mallarla ilgili bilgileri içeren çok ciltli Tevzi defterleri idi. Bu kayıtlar, muhacirlerin bu malların sahipliğini elde edip etmedikleri

⁷ *İskan ve Teavün Cemiyeti Umumi Kongre Mübadele Encümeni Mazbatası, İskan ve Teavün Cemiyeti Mübadele Rehberi*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1339 [1923].

⁸ Hükümeti muhacirlerin iskanı başlamadan önce sosyal ve ekonomik tedbirler almaya iten başka bir örgüt de *Makedonya Cemiyeti* idi. *Vatan*, 30 Temmuz 1339 [Temmuz 1923]. Çeşitli gazetecilerin görüşleri için bakınız *Ahenk*, 19 Teşrin-i Sani 1339 [Kasım 1923], *Türk Sesi*, 27 Eylül 1339 [Eylül 1923].

⁹ Cumhuriyet Arşivi, "Mübadele İmar ve İskan Kanunu," 2867, 23 Teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923].

konusunda hiçbir bilgi vermemektedir. Böyle bir bilgi Tefviz Karar Defteri denen diğer bir grup defterde bulunabilir. Belki de bahsedilmesi gereken son bir grup kayıt Rum Bina Defterleridir. Bu kayıtların bazısı, Rum Emval-ı Metruke Defteri gibi farklı adlarla da anılmaktadır. Bu kayıtlar, bu binaların önceki Rum sahiplerinin isimleri, adresleri ve detaylı betimlemeleriyle birlikte bunların verildiği Müslüman muhacirlerinin de isimlerini göstermektedir. Bu kayıtların fiziksel durumundan dolayı, yazar bu kaynakları geniş bir biçimde kullanamamış, fakat Samsun’lu bir yazar yakın geçmişte bu yönde bir ilk adım atmıştır.¹⁰ Bu kaynakların değerini göstermek amacıyla, çeşitli kayıtlardan bazı örnekler bu çalışmanın ekine dahil edilmiştir.

Bu kaynakların en çarpıcı özelliklerine birkaç sözcükle değinecek olursak; bu anlamda en ilginç olan Tevzi Karar Kayıtları’nın organizasyonudur. Gelişigüzel bir bakış, terkedilmiş malların dağıtımı için kayıtlı muhacirler arasında Balkan Savaşları’ndan sonra gelen muhacirlerle Mübadele sonucu gelen muhacirlerin birlikte kaydedilmiş olduğunu göstermektedir. Tülay Alim Baran doktora tezinde İzmir’deki Köy Hizmetleri Arşivi’ndeki benzer kaynaklarda da aynı eğilimi gözlemlemiştir.¹¹ Yeni Cumhuriyet’in iskan politikasına ışık tutan bir diğer nokta Muhacir Esas Kayıtları’ndan çıkmaktadır. Resmi süreç gösteriyor ki hükümet bu muhacirlerin geldikleri yerleri değil gelecekleri yerlerde ihtiyaç duyulan mesleki özellikleri göz önünde bulundurmuştur. Bu yeni gelenler için büyük bir sorun oluşturmuştur. Bir önceki yerleşimlerinde zanaatla uğraştıklarını bildiren birçok muhacir olmasına karşın, bu gibi zanaatları sürdürececek

¹⁰ Bkz. Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2000. Aynı yazar daha önce bu arşivin envanterlerinin bir özetini içeren bir makale yayımlamıştır. Bkz. “Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivlerinden Mübadil Göçmenlerle İlgili Defterler,” *Tarih ve Toplum*, no. 144, Aralık 1995, ss. 15-18. Nedim İpek, her iki çalışmasında da Rumların bıraktıkları emlak ve emvale dair defterlerden bahsetmemektedir.

¹¹ Tülay Alim Baran, *İzmir’in İmar ve İskanı, 1923-1939*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1994, s. 158.

uygun yerler olmadığı için bunlar kırsal bölgelere sevk edilmişlerdir. Başka bir çok problemin yanında bu sorunlar, iskan programının başarısını büyük oranda belirlemiştir. Bu noktada söylenebilecek tek şey; Türkiye'deki iskan politikasının, daha başından rastgele bir tavıra zemin hazırladığı ve muhacirlerin ekonomik entegrasyonu için etkili bir plan öngörmekten çok uzak olduğudur.

Yukarıdaki iddia muhacirlerin Samsun'daki kayıt sürecinin incelenmesiyle doğrulanabilir. Muhacirler, İmar ve İskan Komisyonları'na vardıklarında ellerinde geldikleri yerlerdeki Karma Komisyon bürolarının verdiği tasarruf senedi vardı. Böyle bir belgenin olmaması durumunda, ellerinde İstanbul'daki Karma Komisyon bürolarından aldıkları bir tasfiye talebnamesi oluyordu. Gerçekliği basın ve meclisteki birtakım mebuslar tarafından eleştiriye tabi tutulan ilk belge, aile resinin bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısı ve geride bırakılan mallarla ilgili ayrıntılı bilgi içeriyordu. Aile reisi bakanlık bürolarına geldiklerinde bu belgeyle beraber tapu senetlerini bıraktıkları mallara kıymet biçen Takdir Komisyonu'na gösteriyordu. Sonra bunları bir diğer komisyon olan Tefviz Komisyonu'na gönderiliyordu. Bu komisyon aileye, geride bıraktıkları malların yüzde 17.5'ini (bu oran 1924'te yüzde yirmiye çıkarılmıştır) terkedilmiş Rum mallarından veriyordu.¹² Farklı bir bölgede iskan edilecek diğer muhacirler Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti (MİİV)'nin bürosunda kuraya tabi tutulmuşlardır. Kavalalı 80 ailenin durumunda olduğu gibi bunlar kurayla seçilip Tokat'a gönderilmişlerdir.¹³ Muhacirin kaydın yapıldığı şehirde iskan edilmesine karar verilmişse, memurlar muhacirin şehir merkezine mi köye mi gönderileceğine gösterilen belgelere göre karar vermişlerdir. Bu belgelere dayanarak muhacir ailenin şehir merkezinde iskanına karar

¹² Dağıtılan malların değerinin kaydedildiği iki çeşit kayıt vardı. Arazi Kıymet Tesbit Defteri ve Bina Kıymet Tesbit Defteri.

¹³ Bu tip nakiller Mübadil Sevk Jurnal Defteri'nde bulunabilir.

verilmişse, her muhacir aile reisine terkedilmiş Rum mallarından ev ve işyeri verilmiştir. Ailenin eğer kırsal alanda iskanına karar verilmişse memurlar onlara terkedilmiş tarlaları vermiştir. Bazı durumlarda muhacirlere hem şehir merkezlerinde hem de tarım sahalarında ev ve işyeri verilmiştir. Bu sürecin (tefviz) işleyişi ve süresi bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Örneğin Zehra Kosova, resmi sürecin Samsun’da iki ile altı gün arasında tamamlandığını ifade etmektedir. Kosova’nın hatıraları dağıtım sürecinde karşılaşılan sorunlar hakkında kabaca bir fikir vermektedir. Tütüncülükte uzman bir aileden gelen Kosova, “babama iki tarla ve bir bağ verilmişti. Fakat tarlaları ekip biçemedik, çünkü bağların yarısı kara üzüm öbür yarısı da altın kırmızısı üzümlerden oluşuyordu” demektedir.¹⁴

Asıl sorun muhacirler kendilerine verilen toprakları ve binaları tekrar talep ettikleri zaman ortaya çıkmıştır. Burda sorun ne muhacirlere verilen tarlalar veya binaların ne de bu malların bulunduğu koşulların onların özelliklerine uygun olmamasıyla ilgiliydi. Çoğu kentli muhacir, başta İzmir ve Samsun olmak üzere, onlara verilen evlere ya yerli nüfuslarca el konduğunu ya da onların çok kötü koşullarda olduğunu görmüştür. İlk neden muhacirlerle yerli nüfus arasında sürekli anlaşmazlık yaratmakla kalmamış, aynı zamanda çok sayıda muhacirin evsiz kalmasına neden olmuştur. Bu evsiz muhacirler kendilerine verilen mallar üzerindeki haklardan feragat ederek, ev kiralamak zorunda kaldıkları başka bir bölgeye gitmek durumunda kalmışlardır.¹⁵ İzmir örneğinde 1928-30 itibarıyla, akrabalarının yanında kaldıklarını veya evleri için kira ödediklerini söyleyen

¹⁴ Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, s. 16.

¹⁵ İzmit’e yerleşme izni alan bir grup evsiz muhacir oraya kendi evlerini kendi yapmaları şartıyla gitmişlerdi. Fakat bu olmamıştır. Bakanlığın yerel ofisleri duruma el atmış ve muhacirleri kendi planlarına göre iskan etmiştir. *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 5. 11. 1340, ss. 75-76.

çok fazla muhacir vardı.¹⁶ İkinci durumla ilgili olarak, hükümetin bu evlerin tadilatı için muhacirlere kredi verecek herhangi bir programı yoktu. Büyük Millet Meclisi'nin sadece bir oturumunda bahsedilen aşağıdaki örnekler, diğerlerinin yanı sıra, iskan sürecinde muhacirlerin karşılaştığı çeşitli sorunları göstermek için seçilmiştir.

Örneğin Kayseri'ye getirilen muhacirler tarımla uğraşanlardan oluşuyordu ve onlara ev ve işyeri verilmiş fakat ekip biçmek için tarla verilmemişti. Yanlarında hayvanlarını (örn. inek ve katır) getirenler evlerini bu hayvanlarla paylaşıyorlardı. Bir takım mebuslar Büyük Millet Meclisi'nde ısrarla Kayseri'nin ticaretle uğraşan ve kent kökenli muhacirlere ihtiyacı olduğunu söylüyorlardı.¹⁷

Muhacirlerin bir yerden bir yere sürekli hareketi Büyük Millet Meclisi'ndeki bazı mebusların muhacirleri dama taşına benzetmelerine neden olmuştur. Dospat ve Zagos köylerinden gelen bir grup muhacir önce Balıkesir'e iskana gönderilmiş, daha sonra Akçaabat, Şiran ve Kelkit'e dağıtılmışlardır. Üçüncü olarak İnebolu'ya nakledilmişler ve bazıları yol üzerinde Kastamonu'da kalmayı tercih etmiştir. Bu gruptan diğer küçük bir kısım ise Keskin'e yerleşmiştir.¹⁸

İskan için Efes yakınındaki Çirkince'ye gönderilen muhacirler, kendilerine verilen bütün mallara el konduğunu görmüşler ve başka bir yere gönderilmeyi talep etmişlerdir.¹⁹ Aynı şekilde Malatya yakınındaki Gürün'e gönderilen muhacirler tarım için uygun hiçbir alan bulamamışlar ve başka bir bölgeye gönderilmeyi talep etmişlerdir. Hükümet bunları resmi hükümlerin ihlali olarak değerlendirmiş ve yardımlarını kesmiştir. Bir

¹⁶ Tülay Baran, *İzmir'in İmar ve İskanı*, s. 159.

¹⁷ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 5. 11. 1340 [1924].

¹⁸ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 5. 11. 1340 [1924], s. 77.

¹⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923].

mebusa göre, bunlar şehirde eski bir hükümet binasına kapatılıp açlık ve sefaletle bırakılmıştır.²⁰

İskan, politikacılar muhacirlerin adına hareket ettiğinde daha küçük bir sorun haline gelmiştir. Rıza Nur Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, Sinop'ta iskan edilecek olan muhacirlerin ya tütün yetiştiricisi ya da balıkçı olması gerektiğini ifade etmiştir.²¹ Aynı doğrultuda, Celal Bayar Midilli'den Ayvalık'a gelen bir grup muhacirin statüsünü, hükümet memurlarına haber vermeden, iskan-ı adi'den (geçici iskan) iskan-ı kati'ye (sürekli iskan) dönüştürmeye çalışmıştır.²² Son olarak ayrıca belirtilmesi gereken şu ki Yunanistan'a Mübadele'den çok önce gelmiş olan ve mallarını tasfiye edememiş olan birtakım insanlar hükümet bağlantılarını kullanarak sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Sivas valisi olarak hizmet vermiş olan Ahmed Bey adında biri, kabinedeki bir mebusa gönderdiği mektupta Selanik'te büyük arazilere sahip olduğunu ancak Yunan hükümetinden bunlar için herhangi bir tazminat almadığını ifade etmiştir. Ahmed Bey yakın geçmişte İzmir'de Tozanoğlu'nun sahibi olduğu bir un fabrikasına el koymuş ve bu malı Selanik'te geride bıraktığı arazi ve malları için tazminat olarak kaydedip edemeyeceğini sormuştur. Hükümet, bu konuyu tartışmış ve Mübadele müzakereleri bitmeden önce talebini kabul etmiştir.²³

Gelen muhacirlerin iskanını güçleştiren en önemli sorun terkedilmiş malların durumuydu. Terkedilmiş mallara yerli nüfusların el koymasıyla ilgili sorunlar o dönemde basının en hararetli konularından birini oluşturmuştur. Rumlar ve Ermeniler tarafından terkedilen ve muhacirlere ayrılan birçok ev ve işyeri, muhacirlerin gelişinden önce çeşitli

²⁰ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, 5. 11. 1340, ss. 34-35.

²¹ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, 5. 11. 1340, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 10, s. 78.

²² Celal Bayar Diyor ki, 1920-1950, Nutuk-Hitabe-Beyanet-hasbıhal, (ed.) Nazmi Sevgen, İstanbul, 1951, s. 29.

²³ Cumhuriyet Arşivi, 102/8, 3 Kanun-i Evvel 1338 [Aralık 1922], [123 872 8].

gruplar tarafından işgal edilmiştir. İzmir örneğinde, terkedilmiş Rum mallarına el koyan insanlar, “İzmir’deki büyük yangından etkilenenler (harikzedeler), önceleri Yunan işgalindeki bölgelerden (örn. Aydın, Alaşehir, Manisa, Salihli, Kasaba ve Nazilli) İzmir’e göçenler (felaketzedeler), I. Dünya Savaşı sırasında Rus işgalinden kaçanlar (Vilayet-i Şarkiyye Muhacirleri) ve ordu mensupları, askerler ve devlet memurlarından” oluşuyordu.²⁴ Ayrıca, bir grup gayri mübadil yani Batı Trakya veya Balkanlar’daki diğer bölgelerden savaş sırasında gelen muhacirler de terkedilmiş mallara el koymuşlardır. Bu durum, gelen muhacirlere mal verilmesi olayının etkili işleyişine bir engel teşkil etmiştir.²⁵ Hükümet, “harikzedeler” veya “felaketzedeler” olarak anılan insanların sorunlarına bakmak üzere, Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekaleti ve Maliye ve İktisat Vekaleti temsilcilerinden oluşan özel bir komisyon oluşturmaya çalışmıştır.²⁶ Bu karar 1923 Ağustos’unun ilk günlerinde alınmış, fakat gazeteler benzer olayları daha yoğun olarak rapor etmeye devam etmişlerdir. Büyük Millet Meclisi herkesin başka bir yere taşınabilme hakkını elde etmesi için kendisinin ilk iskan edildiği yerde en az beş yıl yaşaması gerektiğini ifade eden kanunu çıkarmıştır.²⁷ Öyle görünüyor ki bu çabalar hükümetin gelişmeleri önceden görüp muhacirlerin nakli için yapıcı bir plan oluşturmak yerine daha baştan, halûhazırda gelmiş olan muhacirlerin taleplerine cevap vermekte ısrar etmesinden dolayı sonuçsuz kalmıştır.²⁸

²⁴ Kemal Arı, “1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir’de ‘Emval-i Metruke’ ve ‘Mübadil Göçmenler’,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. VI, no. 18, Temmuz 1990, ss. 627-657.

²⁵ Hükümetin tahminlerine göre, 20,000 boş ev ve bu evlere yerleştirilecek olan 50,000 muhacir vardı. Yerel bir gazete bu konuyla ilgili bir dizi makale yayımlamış ve bu kadar çok sayıda boş ev olmadığını ve böyle evlerin sayısının 5,000’i geçemeyeceğini yazmıştır. Terkedilmiş malların büyük bir çoğunluğu memurin, zabitan, erbabi ihtiyaç, felaketzedegan ve muhacirlerce işgal edilmişti. *Ahenk*, 28 Ağustos 1339 [Ağustos 1923] ve 19 Teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923].

²⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Ağustos 1339 [Ağustos 1923].

²⁷ *Düstur*, Üçüncü Tertip, cilt 15, Ankara, 1934, ss. 1165-1166.

²⁸ 1925’in sonlarında bu amaçla kararnameler çıkarılmıştır. Böyle bir kararname, Anadolu’nun iç bölgelerine göç etmiş ve Yunan işgali sırasında kalıcı olarak yerleşmemiş olan insanlara önceki ülkelerine

Hiç şüphesiz, mahalli devlet yetkililerinin gelen muhacirlere kayıtsız tavrı yerli nüfusların terkedilmiş mallara el koyma eğilimini artırmıştır.²⁹ Hükümetin terkedilmiş malların tam mülkiyetini devlete geçirmek için İstimlak Kanunu gibi yasal adımlar attığı doğrudur. Hükümet ayrıca işgalcilerden binaları terketmelerini istemiş ve 4 Ekim 1923'te bütün iskan ve mal dağıtımını prosedürlerini ertelemiştir.³⁰ Dahası Rum ve Ermeniler tarafından terkedilen ve Maliye Bakanlığı'nın yönetimine bırakılmış³¹ olan mallar şimdi hükümet memurlarına emanet edilmiştir. Fakat bu gelişmeler durumu iyileştirmekte başarısız olmakla kalmamış aynı zamanda onu içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Tanin gazetesi 30 Kasım 1922'de, Karataş bölgesinde bir yardımcı polis şefi olan ve terkedilmiş malların gözetimi ve denetimi için memuriyet verilen Hulusi Efendi'nin büyük bir dolandırıcılığa karıştığını yazmıştır. Memurlar Hulusi Efendi'nin evinde 26,000 lira değerinde terkedilmiş mal bulmuşlar ve bu şahıs Anadolu'nun iç bölgelerine sürgüne gönderilmiştir.³² Aynı gün bir başka gazete düşük rütbeli memurların, muhtaç durumdakilerin sefaletini ve acısını dikkate almadan keyfi davrandıklarını yazmıştır. Gazeteye göre bu davranış, memurların, yeni idari sistemin doğasını kavrayamamalarından ortaya çıkmıştır. Memurlar insanların hükümetini temsil ettiklerini kavramış olsalardı, ne bu karışıklıklarla karşılaşılırdı ne de insanlar devlet dairelerine sık

dönme ve mallarının Yunanlıların terketmiş oldukları ile tazmin edilmesi hakkının verildiğini ön görmekteydi. Cumhuriyet Arşivi, 2867, 7 Kanun-i Evvel 1341 [Aralık 1925].

²⁹ Şubat 1922'de Ankara'daki hükümet, önceleri Yunan işgalinde olan alanlardan ayrılan Yunanlıların hain olduğunu ve mallarının Yunan işgalinden kötü etkilenmiş olan insanlara dağıtılmasını öngören bir kararname çıkarmıştır. Cumhuriyet Arşivi, 1394, K209, 15 Şubat 1338 [Şubat 1922], [4 48 10 1]. Yaklaşık bir yıl sonra, hükümet İzmir'de terkedilmiş Rum mallara el koymuş olan insanlara (özellikle hükümet memurları ve asker aileleri) belli miktarda kira ödemeleri karşılığında (geliri üzerinden icar tahakkuk ettirilmesi) bu mallara sahip olma ve kalan malların müzayedeye isteyen taraflara kiralanması izni veren başka bir kararname çıkarmıştır. Cumhuriyet Arşivi, 2201, 103/2, Kanun-i Sani 1339 [Ocak 1923], [6 47 1]. Bu amaçla belli tedbirler alınmıştır. Bir fabrikaya el koymuş olan Priştineli Mehmed adında birine bu binayı boşaltması emri gelmiş ve işgal ettiği süre için kira ödemesi istenmiştir. Cumhuriyet Arşivi, 2458 135-23, 03 Mayıs 1339 [Mayıs 1923], [7 17 19 (1)].

³⁰ *Şark*, 4 Teşrin-i Evvel 1338 [Ekim 1922].

³¹ Cumhuriyet Arşivi, 554, 135-3, 18 Kanun-i Sani 1337 [Ocak 1921], [2 29 30].

³² *Tanin*, 30 Teşrin-i Sani 1338 [Kasım 1922].

sık uğrayıp eski rejimin mirasıyla yüz yüze gelmezlerdi. Bu işler, bu konularda uzmanlaşmış insanlara emanet edilmeliydi.³³

Sorunun ciddiyeti Büyük Millet Meclisi'nde dile getirilmiş ve terkedilmiş mallar üzerinde yoğun hırsızlığın olduğu ve bütün planların bu hırsızlığı yapanların bizzat devlet memurları olmasından dolayı uygulanamadığı ifade edilmiştir.³⁴ Hükümetin memurların terkedilmiş mallara el koymalarını durdurmayı başarabildiğini söylemek zordur.³⁵ Diğer yandan yerel eşrafın benzeri eğilimi de son hızla devam etmiştir. İzmir'in önde gelen yerel gazetesi Ahenk, 30 Ağustos 1923'te "İzmir'deki terkedilmiş malların bazısının aslen İzmirli ve mesken ve akar veya iktidar sahibi insanlar tarafından fuzulen işgal edildiğini ve bunların gerçekte ailenin her üyesi için birer eve el koyduklarını" yazmıştır.³⁶ Sorunla ilgilenmek için bir soruşturma başlatılmış ve hükümet işgalcileri evleri boşaltmaya zorlayarak işgal süreleri için toplu bir kira istemiştir.³⁷ Bütün soruşturmalara ve diğer tedbirlere rağmen, İzmir'deki genel durum günden güne kötüleşmiş, yerel yönetim felce uğramış ve devlet daireleri çalışmaya son vermiştir. Bu da şehri gayri-kanuni iskan için en popüler bölge haline getirmiştir.³⁸ Ahenk gazetesi

³³ *Yeniğün*, 30 Teşrin-i Sani 1338 [Kasım 1922].

³⁴ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 4.12. 1922, vol, 25, Ankara, 1960, s. 200. Hükümetin terkedilmiş mallara el konmasını önleme çabaları etkisiz olmuştur. Bazı durumlarda hükümet politikaları daha çok sorun yaratmıştır. Büyük binaları hükümet dairelerine dönüştürme örneğinde olduğu gibi hükümet bütün muhacirlerin bu binaları boşaltmasını emretmiştir. Cumhuriyet Arşivi 426, 133-21, 3 Nisan 1340 [Nisan 1924] [9 21 4 (1)].

³⁵ Daha sonraki gelişmeler, hükümetin Rum mallarını savaşa katılmış olanlarla politik ve kültürel kurumlara dağıtmaya devam ettiğini göstermiştir. Muhacir akınının doruk noktasında, hükümet İzmir'deki terkedilmiş malların bir kısmını cüzi bir kira karşılığında *Türk Ocakları*'na vermiştir. Cumhuriyet Arşivi, 679, 1887, 2 Temmuz 1340 [Temmuz 1924], [10 33 16].

³⁶ *Ahenk*, 30 Ağustos 1339 [Ağustos 1923].

³⁷ *Ahenk*, 30 Ağustos 1339 [Ağustos 1923].

³⁸ İzmir'de asıl gidiş yeri Samsun veya Anadolu'nun diğer iç bölgeleri olan birçok muhacirin olduğu rapor edilmektedir. Milli Emlak müdürü Hasan Fehmi Bey tarafından sunulan aşağıdaki tabloda, ev sayısı ve Yunanlılar tarafından terkedilmiş diğer malların miktarına ilişkin bilgi yer almaktadır: 12287 ev, 89 fabrika, 2 hamam, bir hastane. Anadolu, 18 Haziran 1340 [Haziran 1924]. Uygulamaya bakılınca, Rum malları mübadillere verilirken, Ermenilerin malları da büyük yangında evlerini kaybedenlere verilmiştir. *Şark* gazetesi, 25 Eylül 1922'de terkedilmiş mallara el koyanların bunları bir hafta içinde defterdarlığa iade etmeleri gerektiğini yazmıştır. Aksi takdirde, Divan-ı Harb'te mahkemeye çıkarılacaklardı. Bu mallara el

yine 14 Ekim 1923'te terkedilmiş malları işgal eden insanların bazılarının bu evleri kiralamaya başladıklarını yazmıştır.³⁹ Ve mesken krizi inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Kiralar 400 liradan 1,500 liraya, yani neredeyse dört katına çıkmıştır.⁴⁰ Gelişmelerden muzdarip kiracılar, haklarını savunmak ve hükümete kira koşullarını düzenleyecek bir kanun çıkartması konusunda baskı yapmak için Müstecerin Müdafaa Cemiyeti adlı bir dernek oluşturmuşlardır.⁴¹ Hükümet bu çağrılarını görmezden gelmekle kalmamış, aynı zamanda uygun bir şekilde uygulandığı takdirde kira yükselişlerini engelleyebilecek Sekane Kanunu'nu kaldırmıştır.⁴² Dahası, hükümetin muhacirleri evleri boşaltmaya zorlama ve kira için onları açık artırmaya tabi tutma politikası birtakım politikacıların müdahalesiyle ertelenmiştir.⁴³ Bir yıl sonra, hiçbir şey değişmemiş bu gibi kanunlar hala çıkarılmamıştır.⁴⁴ Hala birden fazla ev işgal eden çok fazla insan vardı.⁴⁵ Hükümetin orjinal planı, İzmir'de 50,000'den fazla muhacirin iskanını öngörüyordu. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1930'daki bir araştırmasına göre İzmir ve çevresinde muhacir kökenli sadece 32,000 insan vardı.⁴⁶

Türk hükümetinin muhacir akınını halletmeye çalıştığı yollardan biri de imar ve iskanın örtüştüğü yeni köyler yaratma amaçlı bir programı benimsemektir. Bu program “bir şehre veya köye yerleştirilecek olan ve dili ve gelenekleri Türk dışındaki bir ırka bağlı muhacirlerin oranı yüzde yirmiye geçmeyecek”⁴⁷ ilkesine dayanarak işleyecekti.

koyanlarla ilgili bilgi verenlere ise bu malların satış değeri üzerinden yüzde 10'luk bir ödül verilecekti.

³⁹ *Ahenk*, 14 Teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923].

⁴⁰ *Ahenk*, 4 Eylül 1339 [Eylül 1923].

⁴¹ *Yeni Gün*, 15 Kanun-i Evvel 1338 [Aralık 1923].

⁴² *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1339 [Eylül 1923]. Bu gazete üç yatak odalı bir evin kirasının *Sekane Kanunu*'nun kaldırılmasından dolayı 670 liraya çıktığını yazmıştır.

⁴³ *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Haziran 1339 [Haziran 1923].

⁴⁴ *Türk Sesi*, 26 Eylül 1339 [Eylül 1923].

⁴⁵ *Ahenk*, 2 Teşrin-i Evvel 1341 [Ekim 1925].

⁴⁶ *Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Yıllığı*, cilt III, Ankara, 1930, s. 100.

⁴⁷ “Bir Türk kasaba veya köyünde lisan ve adeti başka diğer bir ırka mensup muhacirinin miktarı yüzde

Osmanlı hükümetleri de geçen yüzyılda, muhacirlerin iskan sorununu yeni köyler (numune köyler) yaratarak çözmeye çalışmışlardır.⁴⁸ Yeni hükümet muhacirler için kendi emanetinde evler kurmaya karar vermiştir.⁴⁹ Mübadele İmar ve İskan Vekili Necati Bey, Büyük Millet Meclis'ine 15'i Samsun bölgesinde 27'si de ülkenin geri kalanında olmak üzere 42 köyün kurulmasını önermiştir. Bu öneri hükümet tarafından kabul edilmesine karşın, kısa zamanda mali kaynakların bu kadar çok sayıda köy kurulması için yetersiz olduğu görülmüştür. Ülke genelinde inşa edilen köy sayısı 14 ile sınırlı kalmıştır. Bu köylerin dağılımı şöyledir: Samsun: 2, İzmir: 2, Bursa: 2, İzmir: 1, Adana: 1 ve Antalya: 1. her köy 50 ev ve bir camiden oluşuyordu.⁵⁰ Daha sonra bile köy kurmak için yapılan anlaşma (örn. Ökse, Çırakman, Canık, Asarağaç, Örnek) yetersiz kaynak nedeniyle uzatılmak durumunda kalmıştır.⁵¹ Yeni köyler kurmak için başlatılan kampanya başarısız olunca, hükümet köylerde "iktisadi evler" denen yeni bir ev projesine başvurmuştur. Bu projede birçok ev barındıran sık binalar yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Fakat eldeki kanıtlar gösteriyor ki bu proje sadece çok az sayıda bölgeyle sınırlıydı ve ülke geneline yaygınlaştırılmayacak bir yapıya sahipti.⁵²

Muhacirlerle yerliler arasındaki ilişkiler mübadele antlaşmasının etkin bir şekilde uygulanmasını engelleyen önemli konulardan birisidir. Belli bir bölgeye sığdırılabilecek muhacir sayısının sınırlı olması yerel tepkileri artırmakla kalmamış, yeni gelenlerle

yirmiye asla tecavüz etmeyecektir." Ahali Mübadelesi Hakkında Talimatname, 17 Temmuz 1339 [Temmuz 1923]. Ayrıca bkz. *Vatan*, 1 Ağustos 1339 [Ağustos 1923].

⁴⁸ BOA, Dahiliye Nezareti, Hukuk Müşavirliği Evrakı, 30, 60, 7. 2. 1332 [1913]. "muhacirlerin iskanı için en az elli hanelik karyelerin teşkil".

⁴⁹ Cumhuriyet Arşivi, 2417, 3582, 26 Ağustos 1341 [Ağustos 1925], [15 154 11]. Hükümet, her biri 50 haneden oluşacak 14 köy (Samsun: 7, İzmir: 2, Bursa: 2, İzmir: 1, Adana: 1) kurma kararı almıştır. *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 5. 11. 1340.

⁵⁰ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, D: 1, Cilt: 7, Ankara, 1968, s. 45, ve *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, D: II, Cilt: 10, Ankara, 1975, ss. 75-78.

⁵¹ Cumhuriyet Arşivi, 2604, 3206, 26 Ağustos 1341 [Ağustos 1925], [15 63 20].

⁵² *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: XIII, s. 453.

yerliler arasında bir gerginlik yaratmakta belirleyici olmuştur. Samsun bu konuda iyi bir örnek oluşturmaktadır. Burada, yerli nüfus ile gelen muhacirler arasında bu sonrakilerin büyük sayılara varmaya başlamasıyla beraber büyük bir çekişme başlamıştır. Şehirdeki yerli hükümet memurları bu anlaşmazlığı sona erdirmek için Yerli ve Muhacir Birliği'ni kurmuş, fakat bu girişim başarısız olmuştur.⁵³ Bu bölgede yerli nüfus ile muhacirler arasındaki gerginliğin 1930ların sonlarına doğru daha da arttığını gösteren bolca kanıt vardır. Bir örneğe değinecek olursak, 1937 itibariyle, bir muhacir hükümete başvurarak Mübadele Protokolü'yle kendisine verilmiş olan tarlanın tapusunu henüz alamadığını bildirmiştir. Bu muhacir yerli nüfustan birkaç kişinin ısrarla bu tarlayı sahiplendiğini ve bu durumu Şuray-ı Devlet'e bile taşıdıklarını ifade etmiştir.⁵⁴ Bu durumun nasıl çözüldüğü yazarca bilinmemektedir. Fakat benzer içerikli birçok belgeye 1940 yılları için Cumhuriyet Arşivleri'nde rastlanmaktadır.

Yukarıdaki tartışmanın ışığında, Türkiye'de iskan sürecinin, daha başından iş başındaki hükümetin popülist politikaları ve siyasi yetkililerin mübadil muhacirlerin sefaletine kayıtsız kalmaları yüzünden ağır aksak işlediği söylenebilir. Hükümetin popülist politikaları, bir yandan sözde muhacirlere ayrılmış olan terkedilmiş malların kaderi konusunda bir boşluk yaratmış, öte yandan hükümetin muhacirlerin iskaniyle ilgili rastgele tavrı muhacirlerin ekonomik olarak kendi kendine yetebilen bireyler olmalarını sağlayamamıştır. Bu iki gerçek bizi şu sonuca götürmektedir: Yönetici sınıf Mübadele'yi mümkün olduğunca çabuk geçiştirmeye çalışmış ve çabalarını yeni devlet kurmak gibi

⁵³ *Hilal-i Ahmer*, 14 Temmuz 1340 [Temmuz 1924]. *Haber*, 23 Haziran 1340 [Haziran 1924].

⁵⁴ Cumhuriyet Arşivi, 118/109, 757, 102/156, 17 Mart 1937, [123 879 6]. Belge ayrıca resmi kaydı tamamlanmış olan ve sahiplerine tapu senetleri verilen mallarla ilgili bir takım bilgiler içermektedir. Bu kayıtlara göre 684,202 parça eşyanın kadaastro dairelerinde kaydı tutulmuş ve sahipleri tapu senetlerini almıştır. Toplam eşya sayısı 745,686 parça olarak görünmektedir. Yaklaşık 61,484 parçanın statüsü büyüklüklerinden veya tazminatla ilgili sorunlardan dolayı belirsiz kalmıştır.

muazzam sayılabilecek bir proje üzerine yoğunlaştırmıştır. Bunun için atılan ilk adım, muhacirlerin asıl naklinin başlamasından birkaç hafta önce Cumhuriyetin ilan edilmesidir.

Son tahlilde, Mübadele'nin iskanla ilgili yönlerine bakacak olursak, yaklaşık bir 500,000 muhacirin iskanının savaştan Türkiye gibi yeni çıkmış bir ülke için inanılmaz boyutlarda bir sorun olduğu açıktır. Hükümet yetkililerinin tüm bu iskan sorununa karşı takındığı kayıtsız tavrın, daha başından büyük sorunlar oluşturacağı belliydi. Hükümet yetkililerinin sorunun önemini geç de olsa kavramaları muhacirlerin sefaletinin trajik bir duruma dönüşmesini engelleyememiştir. Çünkü hükümetin mali kaynakları ve gösterdiği çabalar durumun gerçekliği karşısında yetersiz kalmıştır. Muhacirler açısından bakıldığında Yunanistan'daki durumdan farklı olarak, Türkiye'deki muhacirlerin, hükümet memurları sorunlarıyla ilgilenmediği zaman başvurabilecekleri herhangi bir uluslararası örgüt veya muhacir derneği yoktu. Bu koşullar veri alındığında, muhacirlerin Yunanistan'dan nakli devam ederken ve gelenlerin iskanı konusunda güçlükler başgöstermeye başladığında, Türkiye'de bazı politikacılar, siyasi söylemlerinin bir parçası olarak Balkanlar'daki Türk-Müslüman kitleler için hala “anayurda gelmek” ten bahsediyorlardı. Bu söylem en iyi ifadesini İsmet Paşa'nın Manisa'da muhacirlere yaptığı konuşmalarının birinde bulmaktadır:

Ülkenin korkunç bir ihtiyaç ve acı içinde olduğu kuşkusuzdur. Yine de yeni gelenlerin bu ortama yabancı hissetmemelerini sağlamak ve onlara elden geldiğince yardım etmek bizim görevimizdir. Dışarıdaki arkadaşlarımızın anayurtlarına dönme isteğini teşvik ediyoruz. Boş bina yok olmaya mahkumdur ve (dolayısıyla) doldurulmalıdır. Vatandaşlarımızı ve dışarıdaki kardeşlerimizle beraber şimdi gelen muhacirleri yurdumuza getirmek için elimizden ne geliyorsa yapacağız ve her türlü yolu deneyeceğiz.⁵⁵

⁵⁵ *Anadolu*, 28 Temmuz 1340 [Temmuz 1924].

Bu anlamda belki de en ilginç olan, muhacirlerle ilgili her türlü soruna karşın, ülke 1920lerin son dönemi ile 1930'lar boyunca Balkanlar'daki değişik ülkelerden muhacir almaya devam etmiştir.

Çalışmamız sırasında hakkında bilgi topladığımız önemli kurumlardan biri Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'dir. Bu kurum Lozan Antlaşması'nın onaylanmasından sonra, Mübadele Protokolü'nün hükümlerini uygulamak ve bütün uygulama sürecini denetlemek için ulusal ve uluslararası düzeyde yaratılan kurumlardan biridir. Aslında yeni Cumhuriyet, on dokuzuncu yüzyılın son yıllarından itibaren muhacir sorunuyla ilgilenmek için oluşturulmuş olan Osmanlı kurumları ve uygulamalarının çoğunu fazla değiştirmeden benimsemiştir.⁵⁶ Geçici hükümetin 1920'de Ankara'da kurulmasından sonra, siyasi liderlik bütün bu kurum ve uygulamaları *Sihhiye ve Muavenet-ı İçtimaiye Vekaleti*'nin bir kolu olarak *Muhacirin Müdüriyeti* çatısı altında toplamıştır.⁵⁷ Lozan Antlaşması'nın Ağustos 1923'te onaylanmasıyla bütün muhacir işleri, Mübadele Protokolü'nün hükümlerini bütün büyük idari merkezlerdeki bölge muhacir şubeleri

⁵⁶ Osmanlı Devleti 1878'de *Muhacirin Komisyon-ı Alisi*'ni kurmuş ve ondokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başlarında birçok *muhacirin komisyonları* kurmuştur. Özellikle Osmanlı Rumelisinde Üsküp ve Selanik gibi merkezlerde, bu komisyonlar Balkan Savaşları'na kadar ve daha sonra Anadolu'da iyi çalışmıştır. Balkan Savaşları'ndan sonra muhacir işleri asıl olarak 1860'da kurulmuş olan İçişleri Bakanlığı'na bağlı *İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti-i Umumisi*'ne devredilmiştir. Bu özel kurumların arşivleri İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde bulunamamıştır. Fakat yakın geçmişte Makedonya Arşivleri'nden Osmanlı malzemelerinin mikro filmlerini alma denemeleri başarıyla sonuçlanmış ve Üsküp Muhacir Komisyonu'nun 19/S/1295 [22 Şubat 1878]'ten 8/R/1295 [11 Nisan 1878]'e kadar olan kayıtları, az olmasına rağmen kurtarılabildiği. Konuyla ilgili 21 dosyanın olduğu görülmektedir. Bu koleksiyondaki belgeler "muhacirlere gıda iaşesinden" "kayıp muhacirleri bulma denemeleri" ve "muhacirlerdeki ahlaksız davranışlara" kadar bilgi içermektedir. Bkz. "Makedonya Arşivi'ndeki Osmanlı Dönemine Ait Arşiv Malzemesinin Kataloğu", Arşiv no: 29/A, 29/1. 1856-1913 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhacirlerle ilgili kurumların detaylı bir listesi aşağıdaki yayınlarda bulunabilir: Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, ss. 101-119; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, ss. 68-78 ve ss. 159-172; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, ss. 105-121. Daha yakın zamanda yapılmış diğer bir çalışma, Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası, 1913-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

⁵⁷ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 11, 23 Haziran 1337 [Haziran 1921], ss. 39-40.

eliyle uygulayacak olan bu genel müdürlüğe verilmiştir.⁵⁸ Fakat bu müdüriyet, ofislerini oluşturma işine girişmeden önce kaldırılmış ve 134 mebus tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, muhacirlerin nakli ve yerleştirilmesi işlerini yönetecek ve düzenleyecek özel bir bakanlığın kurulmasını ve iâşe ve sağlıkla ilgili faaliyetlerin de Hilal-i Ahmer'e verilmesini öngören ayrıntılı bir plan sunulmuştur.⁵⁹

13 ekim 1923'te *Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti* adıyla bakanlık şeklinde çok bürokratik bir organ oluşturulmuş ve bakanlığın programının ana hatlarını ortaya koyan *Mübadele İmar ve İskan Kanunu* 8 Kasım 1923'te Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiştir.⁶⁰ Yeni bakanlığa, var olan ve gelecek olan tüm muhacirlerin nakli, barınması, iâşesi ve iskanı ile ülkenin yeniden yapılandırılması gibi muhacir sorunuyla ilgili diğer konularda görev verilmiştir.⁶¹ Bakanlık, kasasındaki 6,095,183 liralık bütçesiyle,⁶² mahalli şubelerle *Mübadele, İmar ve İskan Komisyonları*'nın kurulmasını başlatmıştır. Her komisyon, komisyona başkanlık edecek olan en yüksek derecedeki idari memur (vali veya kaymakam), doğrudan merkezden atanacak olan iki memur ve mahalli yönetimce atanacak olan iki memur olmak üzere 5 memurdan oluşacaktı.⁶³

⁵⁸ Yakın tarihli bir çalışma bu müdüriyetin kuruluşu ile ilgili tartışmaların ayrıntılarını vermektedir. Bkz. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, ss. 312-323.

⁵⁹ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 2, 9 Eylül 1339 [Eylül 1923], ss. 630-637. Ayrıca *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 2, 9 Eylül 1339 [Eylül 1923], s. 428.

⁶⁰ Cumhuriyet Arşivi, 2867, 23 Teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923]. Ayrıca *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt. 5, İstanbul, 1931, ss. 165-167. Bu kanunla ilgili tartışmalar için bkz. *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 7/1, ss. 1059-1074.

⁶¹ *Düstur*, Üçüncü Tertip, cilt. 5, İstanbul, 1931, ss. 407-410 ve s. 428. Yakın tarihli bir tez İzmir'deki yeniden yapılanma çalışmalarının bir özetini sunmaktadır. Bkz. Tülay Alim Baran, "İzmir'in İmar ve İskanı (1923-1938), Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1994, ss. 54-62.

⁶² *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt. 5, İstanbul, 1931, s. 401. Bütçe tartışmalarının ayrıntıları için bkz. *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 10, 1 Teşrin-i Sani 1340 [Kasım 1924]. Bakanlığın bütçesinin 1923 yılı için 6,125,277 lira olması planlanıyordu.

⁶³ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 5, İstanbul, 1931, ss. 444-446. Şehirlerde bu komisyonlar vali, bir muhasebeci, sıhhiye müdürü, belediye başkanı ve Komisyon'un diğer üyelerince seçilecek olan iki muhacirden oluşacaktı. *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 2, İstanbul, 1929, ss. 74-76. Pratikte yazılı ve sözlü kaynaklar, bu komisyonda herhangi bir muhacir katılımından bahsetmemektedir.

Bakanlığın kurulmasına dair karar alınır alınmaz, birtakım gazeteler hükümetin böyle bir gerekliliği geç farketmiş olmasına dikkat çekmiş ve “muhacirler büyük sayılarla akarken, kendini ve mekanizmasını yeniden oluşturacak, memurlarını seçecek ve ofislerini düzenleyecek olan bu bakanlığın iskan ve yeniden yapılanma gibi çetrefilli ve karmaşık meselelerle başa çıkabileceğine inanmadıklarını” belirtmişlerdir.⁶⁴ Öte yandan diğer bazı gazeteler, böyle bir bakanlığın kurulması kararını destekleyen makaleler yazmışlardır.⁶⁵ Bu karşıtlığın ortasında, Mustafa Necati Bey⁶⁶ bu konumda dört buçuk ay kalmak üzere ilk bakan olarak atanmıştır. Mustafa Necati Bey’den sonra bu bakanlığı sadece birkaç ay sürdürebilen M. Celal Bey [Celal Bayar] geçmiştir.⁶⁷ Son bakan, görev süresince bakanlığın zayıf performansı ile ilgili en ateşli eleştirilere hedef olan Refet Bey olmuştur. Bakanlığın yürüttüğü faaliyetin verimsizliği bazı noktalarda bakanın kendisi tarafından da ifade edilmiştir. Refet Bey, Büyük Millet Meclisi’ndeki konuşmalarından birinde bakanlığın çabuk el değiştirmesinin bu bakanlığın etkili işleyişini kesinlikle engellediğini belirtmiştir.⁶⁸

Ekim 1923’te Mentеше mebusu Esat Bey, Büyük Meclis’e muhacir işlerinin idare edilmesiyle ilgili üç büyük soru içeren bir dilekçe vermiştir. Bu sorular; 1- Gelen muhacirlerin sayısı nedir? 2- Muhacirlerin kaçısı iskan edilmiştir? 3- Ne kadar ve hangi bölgelerde yeniden yapılanma gerçekleştirilmiştir?⁶⁹ soruları idi. Bariz bir biçimde

⁶⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923].

⁶⁵ *Yeni Gün*, 21 teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923].

⁶⁶ Mustafa Necati Bey’in biyografik detayları için bkz. Mustafa Eski, *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1999, ss. 72-95. Mustafa Necati Bey görevi kabul etmeden önce Belçika, Almanya ve Fransa gibi ülkelerdeki iskan ve yeniden yapılanma programları ve ilgili yasal düzenlemelerle ilgili olarak araştırmalar yapmıştır. *Tanin*, 10 Teşrin-i Evvel 1339 [Ekim 1923].

⁶⁷ Celal Bayar’ın MİİV’deki görev süresinin ayrıntıları için bkz. Nazmi Sevgen (ed.), *Celal Bayar Diyor ki... 1920-1950, Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbıhal*, İstanbul: n.p. 1951, ss. 29-39.

⁶⁸ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 5 Teşrin-i Sani 1340 [Kasım 1924].

⁶⁹ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt 9, 18 Teşrin-i Evvel 1340-30 Teşrin-i Evvel 1340

hükümetin gözünü korkutma amacıyla sorulmuş bu sorular zayıf açıklamalarla geçirilmiştir. Meclisin başka bir oturumunda Ali Şuuri Bey adına bir mebus, MİİV'in "misafirler" in [muhacirler] iskanından çok yerel nüfusların iâşesiyle ilgilendiğini belirtmiştir.⁷⁰ Birtakım mebuslar MİİV'in, iskan planlarına dahil olmayan ve gerçekte muhacir olmayan bölgelere memur gönderdiğini iddia etmişlerdir. Onlara göre vekalet bir huzur evine dönüşmüştür [Vekalet Darüleacezedir!].⁷¹ MİİV'in idari organı olarak tayin edilen Hilal-i Ahmer'e gelince, iddiaya göre Hilal-i Ahmer sadece belli bölgelerde faaliyet yürütüyordu ve ona en çok ihtiyaç duyulan bölgelerde şubelerini kuramamış ve birçok muhacir hastalıktan ölmüştür.⁷²

MİİV'e saldırılar 1924'ün son aylarında daha da yoğunlaşmıştır. Bakanlığın yerel şubelerinde, özellikle İzmir ve Samsun gibi şehirlerde, yetkinin kötüye kullanılması çağdaş basının ortak haber unsuru olmuştur.⁷³ Taşınabilir veya taşınmaz olsun, terkedilmiş malların dağıtımından sorumlu hükümet memurları değişik şekillerde kayırma, sahtekarlık ve zimmete geçirme ile suçlanmışlar ve bu da muhacirlerin gittikçe büyüyen hoşnutsuzluğunu artırmıştır.⁷⁴ Özellikle İzmir'de suistimalin boyutları basının yanı sıra arka arkaya çıkarılan hükümet kararlarından anlaşılabilir. Burada, gelen muhacirler onlara verilen evlerin çoğuna el konduğunu görmüşlerdir.⁷⁵ Muhacirlerdeki hoşnutsuzluk bazen kısa vadede memurlara yönelik şiddet hareketlerine, bazen de uzun

[Ekim 1924], Ankara, 1975, s. 75. Bir ay sonra çeşitli mebuslar, hükümete iskan ve yeniden inşa faaliyetlerinin raporu için gensoru vermek üzere birleşmişlerdir. *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 5 Teşrin-i Sani 1340 [Kasım 1924].

⁷⁰ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, 5 Teşrin-i Sani 1340 [Kasım 1924].

⁷¹ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 9, 18 Teşrin-i Evvel 1340 [Ekim 1924], ss. 86-88.

⁷² *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 9, 18 Teşrin-i Evvel 1340 [Ekim 1924], ss. 86-88.

⁷³ *Anadolu*, 23 Temmuz 1340 [Temmuz 1924]; 28 Eylül 1340 [Eylül 1924].

⁷⁴ *T. B. M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 11, Cilt: 10, 1 Teşrin-i Sani 1340, ss. 26-27.

⁷⁵ Cumhuriyet Arşivi, 2201, 23 Kanun-i Sani 1339 [Ocak 1923]. Bir yıl sonra durum aynı idi. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, 659, 29 Haziran 1340 [Haziran 1924] [010 32 17].

vadede siyasi muhalefete dönüşüyordu ki bu ikincisi Mübadelenin ilk on yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın hızlı yükselişinde ifadesini bulmuştur.

Varlığının ilk yılı boyunca MİİV'in, gayretleri ve çabalarının çoğunu terkedilmiş malların kontrolü ve bu malların muhacirlere uygun bir şekilde dağıtımını gibi konuları ihmal ederek muhacirlerin nakline adanmış olduğu söylenebilir. Yeni gelenlerin iskanındaysa farklı hükümet kurumları arasında işbirliği olmayışı, bakanlığın planlama, dakiklik ve herşeyin üstünde para gerektiren büyük ölçekli faaliyetlerle meşgul olmasını zorlaştırmıştır. MİİV'in işleyişiyle ilgili sorunlar, Büyük Millet Meclisi'nin bazı üyelerine hükümete saldırma fırsatı vermiştir. Bütün bunlar olurken İstanbul'da olan ve durumu gözlemleyen Maxwell H.H. Macartney, “savaş tehlikesi bitince, cephe birliği hemen kırılmış ve kabineye karşı bir saldırı başlatılmıştır. Bu saldırı Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'ne hücum şeklini almış ve İsmet Paşa'nın, Muhalefeti yavaş yavaş bir dizi saldırıdan daha az popüler olan bakanlıklara yönlendirmesi, üstün parlamenter taktiğin bir parçası olarak değerlendirilmiştir” demektedir.⁷⁶ Bakanlık, mecliste saldırıların odak noktası olunca⁷⁷ hükümet, sorunu bütün kurumu kaldırmakla çözmüştür. İşleyen bir organdan çok idari bir organ olan bakanlık, 3 Kasım 1924'te bir hükümet kararnamesi ile kaldırılmış ve görevleri İçişleri Bakanlığı'na bağlı *İskan Umum Müdürlüğü*'ne devredilmiştir.⁷⁸ MİİV'in feshedilmesiyle muhacirler yavaş yavaş, Büyük Millet Meclisi'nin yanı sıra milli gazetelerin gündemlerinin tartışma konusu olmaktan da çıkmıştır. 1930'da *İskan Umum Müdürlüğü* feshedilmiş ve *Nüfus İşleri Genel Müdürlüğü*

⁷⁶ Maxwell H. H. Macartney, “The New Opposition in Turkey,” s. 786.

⁷⁷ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 2, Cilt: 10, 1 Teşrin-i Sani 1340 [Kasım 1924], ss. 31-32, ve ss. 41-42.

⁷⁸ Cumhuriyet Arşivi, 1027, 102-57, 3 Teşrin-i sani 1340 [Kasım 1924], [11 50 19].

çatısı altında küçük bir memuriyet oluşturulmuştur.⁷⁹ 1 Şubat 1931’de Türk hükümeti *mübadele ve tevfiz muamelelerinin intacı ve kati tasfiyesi* için bir kararname çıkarmıştır.⁸⁰

Daha sonra hükümet muhacirlerin dilekçelerini ilgili bakanlık dairelerine havale etmiş, bu arada da birtakım muhacirler sorunlarını çözmek için çaresizce, lağvedilmenin eşliğindeki Karma Komisyon’un aracılığını kullanmaya çalışmışlardır.⁸¹

3. Sonuçlar

Türkiye’de iskan konusunda benimsenen kurum ve uygulamaların yetersizliği ekonomik alanda olduğu kadar hiçbir alanda hissedilmemiştir. Lozan’daki mübadele üzerine açılış konuşmasında Nansen “böyle bir mübadelenin Türkiye’ye anında ve en iyi koşullarda Rum nüfusun terketmiş olduğu ekilmiş toprakları kullanacak bir nüfus sağlayacağını” ifade etmiştir.⁸² Nansen “Müslüman nüfusun Yunanistan’dan ayrılışı şu an Yunanistan’ın şehirleri ve farklı bölgelerinde toplanmış olan muhacirlerin büyük bir bölümüne kendi kendini geçindirme imkanını verme olasılığını sağlayabilir” şeklinde devam etmiştir.⁸³ Protokol uygulanmaya başladığında kısa zamanda, bu toprakların büyük bir bölümüne her iki ülkedeki yerli nüfuslarca el konduğu ve yerlerinden edilmiş nüfusun faydalanacağı ürünün, Yunanistan örneğinde yerli nüfuslarca hasat edildiği ve Türkiye örneğinde hükümet tarafından müsadere edildiği ortaya çıkmıştır. Müslüman muhacirlere büyük oranda yıkılmış evler ve yanmış tarla bırakılmıştır. Dolayısıyla Mübadelenin hemen sonrasında bu tarlalara gönderilen Rum ve Müslüman muhacirler

⁷⁹ *Hizmet*, 23 Temmuz 1930.

⁸⁰ Cumhuriyet Arşivi, 10545, 1 Şubat 1931.

⁸¹ Cumhuriyet Arşivi, 12098, 3 Ocak 1932 [25 1 16]; 2/796, 26 Mayıs 1934 [45 37 6]; 2/1059, 19 Temmuz 1934 [26 14 13]; 2/2349, 17 Nisan 1935 [53 28 5]; 2/5308, 22 Temmuz 1936 [68 75 7].

⁸² *Turkey No. 1 (1923), Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, Records of Proceedings and Draft Term of Peace*, s. 115.

⁸³ A.g.e. s. 115.

için durum bir felaket olmuş, bu da Nansen'in değerlendirmesinin karar alma sürecinin ilerleyişini yumuşatmak için kullandığı retorik bir araç olduğunu ispatlamıştır. Takip eden yıllarda, Yunanistan'a bakıldığında gelen dış yardımlar sayesinde farklı türdeki kredileri kent ve kırsal bölgelerine yayarak muhacirleri kendine yetebilen bireylere dönüştürmek için ön adımlar atıldığı gözükmektedir. Fakat bu ülkedeki iskan politikasında da kırsal öncelikli bir yaklaşım izlenmesi, kent bölgelerindeki muhacirlerin büyük bir bölümünün bu bölgelere kalıcı iskanını engellemiş ve onların kısa bir süre içinde büyük sayılarla kırsal bölgelere göç etmelerine neden olmuştur. Bu süreç ise daha sonra dünya ekonomik konjonktürünün değişmesiyle kısa bir sürede tersine çevrilmiştir. Toprak Dağıtım Reformu'ndan faydalanmak üzere kırsala giden muhacirler, gelecek beklentilerinin düşüşü karşısında büyük Yunan şehirlerine dönmüşler ve lümpen proleterya veya en iyi durumda bir ucuz işgücü kaynağı konumuna düşmüşlerdir. İlk Kuzey Yunanistan'ın kırsal bölgelerinde iskan edilen muhacirlerin başta iskan politikasından faydalandığı söylenebilir. Fakat ev sahibi olmak için aldıkları borca ödedikleri faizlerin yüksek oluşu ve borçlarını ödeyememeleri yavaş yavaş yoksullaşmalarına neden olmuştur. Bu süre zarfında, bu insanların geldikleri ülkelerdeki mallarının tasfiyesi üzerine diplomatik müzakereler yavaş ilerlemiş, bu da her iki ülke hükümetinin sonunda muhacirlerin adına hareket ederek muhacirlerin haklarını tamamen iptal etmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu gelişme belki de iskanları hükümetin rastgele politikalarına tabi olan ve herhangi bir sistematik plan ve programa göre yapılmayan Müslüman muhacirleri daha çok etkilemiştir. Bir ev ve belki de bir parça toprağa kavuşmuş olan Müslüman muhacirlerin çoğu, Yunanistan'daki terkedilmiş malları üzerindeki haklarından feragat etmek zorunda kalmıştır. Son tahlilde, yaklaşık iki milyon

azınlığı muhacire dönüştüren Mübadele Protokolü, Lozan'daki müzakere masasında karar yapıcılarının öngördüğünün aksine muhacirleri ekonomik olarak kendine yetebilen bireyelere dönüştürememiş ve bu nedenle temel olarak sosyo-ekonomik karakterdeki bir dizi sorun, onların yeni ülkelerine kısa bir sürede ve etkin bir şekilde bütünleşmelerini engellemiştir.

Yukarıdaki tartışma erken Cumhuriyet döneminde iskan konusunun önemini gözler önüne sermektedir. Gelen göçmenlerin iktisadi entegrasyonları gibi daha önce hiç ele alınmamış konuların bundan sonra ciddi bir şekilde araştırılması Türkiye'de ulusal ekonominin oluşumu sürecini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu çalışma sırasında inceleme şansını bulduğumuz başta Köy Hizmetleri Arşivlerinde mevcut kaynaklar olmak üzere bir çok arşiv belgesi ve dönemin basını bu tip araştırmaların yapılabilmesi için gerekli her türlü bilgiyi sağlamaktadır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nin birçok alanda bakir bir çalışma sahası olduğunu gözönüne alırsak önümüzdeki yıllarda bu döneme ait bilimsel çalışmaların bu yeni kaynaklar sayesinde artması kaçınılmazdır. TÜBİTAK'ın Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Destek Programı'nın bu sürecin hızlandırılmasına ciddi bir katkıda bulunacağına olan inancımla bu projeye sağlamış olduğu destek için teşekkür ederim.

Yeni Arşiv Kaynakları:

Bu proje sırasında başta Türkiye Büyük Millet Meclisindeki 1922-1928 yılları arasındaki tartışmaları içeren “Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri” ve dönemin belli başlı gazeteleri olmak üzere bir çok kaynağın taranması gerçekleştirilmiştir. Ankara’daki Cumhuriyet Arşivi’nin bünyesinde bulunan ve dönemin çeşitli bakanlıklarına ve devlet dairelerine (Köy İşleri Hizmetleri vb.) ait resmi belgeler taranarak çalışma daha kapsamlı bir hale getirilmiştir. Samsun ve İzmir Köy Hizmetleri İl Müdürlüklerinin İskan dairelerinin arşivlerinde bulunan defterler de bu çalışma kapsamında incelenmiştir. Aşağıda Samsun Köy Hizmetleri Arşivi’ndeki defterler hakkında açıklayıcı bilgiler verilecektir. Bu arşivde mevcut defterlerin büyük bir kısmı (46 adet Osmanlıca ve 50 adet Türkçe olmak üzere) son dönemde Ankara’da bulunan Cumhuriyet Arşivi’ne taşınmıştır. Söz konusu arşivde bulunan defterlerin konuları, tarihleri, sayfa sayıları aşağıdadır:

1) 1926 senesine aid takdir kıymet rapor defteri: 1 Mayıs 1926-4 Haziran 1930. Selanik, Kavala, Karacaabad ve Drama’dan gelen mübadillerin Samsun merkezinde talip oldukları ev, mağaza ve tütün depolarının iskan müdüriyetinden gelen yazı üzerine Takdir-Kıymet Komisyonu tarafından değerlerinin belirlenmesi ve halen metruk halde boş duran binaların değerlerini ihtiva etmektedir. Takdir Kıymet Komisyonu reisi (vali), defterdar, ziraat baş müdürü, tapu müdürü, iskan müdür vekili (iskan mühendisi). Ayrıca 5.1.1930’dan sonra mezkur yerlerden gelen mübadillerin hangi birimlere gönderildiğini ihtiva eden latin harfleriyle hükümleri ihtiva etmektedir.

2) Bina tesbit defteri/Arazi kıymet tesbit defteri: 1929. Mübadil muhacirlerin Samsun şehrinde tevfiizen talib oldukları binanın mahallesi, cadde, iskan numarası, binanın durumu, değeri, çevresindeki bağ ve bahçenin mikdarına mübeyyindir.

3) Arazi kıymet tesbit defteri: 1928. Mübadil muhacirlerin iskan edildiği mahallerde kendilerine verilen arazilerin kıymetlerini ihtiva eder.

4) El-Davut Köyü arazi tevzi defteri: Arazi tevzi edilen şahsın adı, kendisine verilen arazinin dönümü ve arazinin hudutları belirtilmektedir. Mübadele ile gelenlerin adları, kimin arazisini aldıysa o şahsın adı ile birlikte verilmektedir.

5) Muhtelif köylere ait arazi tevzi defteri: sene: 1340. Bu defterde tasarruf vesikasına göre şahıslara verilen arazilerin kayıtları tutulmuştur. Arazilerin kimden kime nakledildiği, dönüm olarak mikdarı ve hudutları belirtilmiştir. Bafra, Çarşamba, Alaçam, merkez ve köylerinde yerleştirilen mübadil ve gayri-mübadil göçmenlere verilen tarla ve bahçenin kaç dönüm olduğu, verimlilik durumu, ziraati yapılan ürünün cinsi, mevkii ve sınırları belirtilmektedir.

6) Bafra ve Alaçam arazi tevzi defteri: sene: 1340-1341: Selanik, Kavala, Uzunkapu, Karakapu, Sarışaban, Köseler Karyesi, Drama, Mehmetli Karyesi, Priştine ve Gümüşhane'den gelen mültecilerin isimleri, Bafra ve Alaçam nahiyelerinde yerleştikleri tarla, bahçe, tütünlük, ekinlik, mısırlık ve hanların mikdar (dönüm) derecesi, mevkii ve hududuyla beraber kimden metruk olduğunu ihtiva etmektedir.

7) Ermeni metrukatına aid karar kaydı defteri (tevfiz defteri): 7 Teşrin-i Evvel 1926. Ermeniler tarafından terkedilen taşınmazların sahiplerinin isimleri ve kimlere tevfiz edildiğine dair kararları ihtiva eder.

8) Bafra köyleri tevfiz defteri: sene: 1340. Bafra köylerinde tevfizen arazi sahibi olanların isimleri, ne kadar arazi aldıkları, arazinin cinsi, arazinin eski sahiplerinin isimleri yazılıdır. Sayfaların sağ üst köşesinde tevfiz vesikasının tarihi ve numarası kayıtlıdır.

9) Rum bina defteri: (Dört Adet): Samsun'da Rumlardan kalan binaların sahiplerinin isimleri, bulunduğu mahalle ve sokak, binanın cinsi, katı, odası, salonu, mutfuğı ve daha sonra hangi tarihte kimlerin iskan edildiğini belirten defterler.

10) Mübadil Sevk Jurnal Defteri, 20.3.1340. Samsun, Bafra, Çarşamba, Sivas, Tokat, Amasya, Tekkeköy bölgelerine yerleştirilen mübadillerin aile nüfusu ve yerleştirildikleri yerlere ait bilgiler.

11) 1340 yılı sevkıyatıyla ilgili sevk defteri: Bu defter sevk defteri olup, mübadele usulu ve Terme'ye iskan üzere gönderilen ailelerin isimleri, 12 yaşından yukarı ve aşağı olmak üzere aile efradı sayısı, geldiği yer, iskan için sevk edildiği yer, sevk tarihi ve ile sevk edildiği (araba etc.), sevk sureti (hükümet veya kendi aracı vasıtasıyla) kaydedilmiştir.

12) Tefviz Karar Defteri: 1 Eylül 1926 ve 20 Kasım 1929 tarihleri arasında Selanik, Kavala ve Drama mübadillerinden Samsunda tevfizen talip oldukları ev ve işyerlerinin tefvizinin

komisyon (tedkik) kararıyla kararlaştırıldığını gösteren defter. Onaylayan tedkik komisyonu Vali vekili, Defterdar, İskan Müdürü ve Tapu müdüründen teşekkül etmiştir.

13) Tefviz Karar Defteri, 1927 – 28 1927 – 28 senelerine aid karar defteridir. 78 – 162 nolu kararları ihtiva etmektedir. Mübadele usulu ile gelen göçmenlere tefvizden verilen emlak ile ilgili tefviz komisyonu kararlarını içermektedir.

14) Tefviz Karar Defteri: 1926 – 1927 tarihlerine ait tefviz karar defteri. Bafra'nın bazı köylerine iskan edilen ve tefvizden emlak sahibi olanların bu emlaklarına aid karar defteridir.

15) Tefviz Karar Defteri: 1340 tarihli tefviz talebinde bulunan şahsın bu isteği ve uygun olup olmadığına dair kararı gösterir defterdir. Her karar için ayrı bir numara verilmiştir. Ayrıca tarihi kaydedilmiştir. Karar metninin altında Vali veya vekili ile azaların imzaları vardır. İaşe ihtiyacı olanlara iaşe yevmiyesi verilip verilmeyeceğine dair Tarih. 1340 kararlar da vardır.

16) Tefviz Karar Defteri: 1928 – 30 tarihli kararların kaydedildiği defter. Tefvizden mülk sahibi olmuş kimselerin istihkaklarından arta kalan (bakiyye-i istihkak) meblağın incelenerek hak sahibine verildiğine dair kararları ihtiva etmektedir.

17) Tefviz Karar Defteri: 1926 tarihli kararların kaydedildiği defterdir. Kavala, Drama, Selanik, Karacaabad ve Siroz'dan gelen mübadillerin buldukları yerlerdeki senetli emlak ve evlerinin değerine binaen Samsun'da verilen ev, mağaza, tütün deposu, dükkan, depo ve

değirmeni havi kararları içermektedir. Tefviz komisyonu Vali (reis), defterdar, iskan müdürü, ziraat müdürü ve tapu müdürünü ihtiva etmektedir.

18) Tefviz Karar Defteri: 1341 tarihli Kavala, Drama vs. Mübadillerinden Samsun'da oturdukları eve Hüküm 144 karşılık geldikleri yerlerde ev, bahçe ve emlakın tapusunun tasdiki ve bunun Tarih. 1341 tefviz komisyonuna havalesini ihtiva etmektedir. Tedkik komisyonu reisi (iskan md.), Aza (Tapu md.) ve aza (Emlâk-ı Milli Md.).

19) Rum Emval-i Metruke Defteri: 1928. Ağcaalan, Alaçam Kariyesi, Kösedik, Kirazlı karyesi, Üstkaya karyesi, Kabaçukur karyesi, Sakarçukuru karyesi, Yeraltı karyesi, Hatimşah karyesi ve Pire-yurdu'nda metruk olan tarla ve arazilerin parça-dönüm ve kıymetlerini 450 mutasarrıf olan metrukesinin isimlerini ve Balkan harbinden dolayı gelen mültecilere hangi şartlarla verildiğini ihtiva eder.

20) Samsun Merkeze ait Bina Tesbit Defteri: 1928. Kavala, Drama, Selanik ve Sarısaban'dan gelen mübadillerin Samsun merkez mahallerinde tefvizine talib olduğu binanın takdir-i kıymet komisyonunca tesbit edilen mahalle, cadde, iskan numarası binaen metruk olduğu emlakın altın lira kıymet ive takdir olunan kıymeti, tamamın vaziyet-i umumiyesi, bina muhitindeki bağ-bahçenin mikdarı ve tefvizine talip olanların isimlerini göstermektedir. Komisyon üyeleri: Tapu Kadastro reisi, tefviz memuru, iskan müdürü, tapu müdürü.

21) Samsun'daki Rumlara ait metruk Mebani Defteri (1340-1341): Samsun mahallerinde metruk Rum evlerini, bu evlerin cinsi, katı, odalarını salonu, matbah'ı ile hangi muhacirlere tahsis edildiğini beyan eden defterdir.

22) Muhacir Kayıt Defteri: 1340 tarihinde Drama Merkez kaza ve köylerinden gelen muhacirlerin isimleri, yaşları, yekünü, geldikleri kaza, sancak ve köylerin isimleri, hangi tarihte geldikleri, sanatları, nereye geldikleri ve daha sonra nereye yerleştirildiklerini ihtiva eder.

23) Muhacir Kayıt Defteri: Muhacirlerin isimleri, aile efradının sayısı ve yaşları, geldiği sancak, kaza ve kariye, mesleği, varış yerleri (Samsun), varış tarihleri ve buradan sevk edildikleri yer (Tokat, Amasya, Sivas), sevk tarihleri belirtilmektedir.

24) Muhacirin Kaydına Mahsus Esas Defterdir: 1329 tarihinde Selanik, Drama, Kavala, Sarıçaban, Manastır, Yanya ve Kozani'dan gelen muhacirlerin Samsun'a ne zaman geldikleri, yaşları, sayıları, geldikleri yer, sanatları, geldikleri tarih ve nereye iskan edildiklerini ihtiva eder.

25) Muhacirin kaydına mahsus Esas Defter: Mübade ile gelen muhacirin tesbit kayıt defteri. Selanik ve Kavala'dan gelen 424 hare (1550 kişi) Muhacirinin ismi, yaşı, mesleği ve iskan yerlerini mübeyyin defterdir.

26) Muhacirin Kaydına Mahsus Esas Defter: 1340 tarihinde Drama, Kozani ve Karacabeğden Samsun'a gelen muhacirlerin isimleri, yaşları etc. ve benzeri bilgi ihtiva eder.

27) Bafra – İaşe Defteri: 1340 – 41 tarihleri arasında denizyolu ile Samsun'a gelen muhacirlerin mikdarını hükümet ve hilal-i ahmer tarafından yapılan yardımların listesini, iskan mahallerinde yapılan iaşe, araç-gereç yardımı (tohumluk, çift hayvanı, pulluk), inşaat malzemesi yardımı ile muhacirlere verilen iaşeleri gösterir listeleri havidir. Ayrıca doğum-ölüm mikdarını gösterir listeler mevcuttur. Defterin içinde 29 Temmuz 1340 tarihinde Bafra İskan Memurluğu adına gönderilen pullukların marka, nevi ve fiyatlarını havi bir liste mevcuttur.

28) Muhacir Esas Kayd Defteri: 1339 – 40 tarihleri arasında Selanik, Drama ve Kavala'dan gelen muhacirlerin kayıt tarihi, Aile reisinin ismi, ailesinin nüfusu, hangi tarihte geldiği, hangi tarihte iltica ettiği, yardıma muhtaç olan aile efradı, yardıma ihtiyacı olanlar hakkındaki komisyon kararı, iaşe edildiği müddet, eski memleketleri, nereye iskan edildikleri ve mesleklerini bildiren defterdir.

29) Gayri Mübadil İskan Nüfus Defteri: Tarih Bafra, Alaçam kazalarını ihtiva etmekte ve içinde tevzi-i arazi komisyonu (1339) raporları vardır.

30) Tevzi Defteri (1340 – 41): Çarşamba merkez kasabada iskan olunan Drama, Kavala mübadilleriyle Drama'nın Resulova, Purşova ve Sarı Şaban'ın Mencenus karyeleri mübadillerine kasaba hududu dahilinde bulunan Rumlardan metruk arazi kifayet

etmediğinden civarı bulunan Kirazbıcağı Tekfurmeydanı, Hasisbaşı, Kuşhare Gökçe karyeleri dahilinde bulunan Rumlardan metruk arazinin tevzi ve takdim olduğunu mübeyyin defter.

31) Muhacirlere tahsis olunan emlakı havi defter: (1340): Bu defterde muhacirin ismi mübadeleye tabi olup olmadığı, aile efradının sayısı (12 den büyük-küçük olarak), iskan tarihi, cüzdan no ve tarihi kaydedilmiştir. İsmi, mübadeleye tabi olup-olmadığı, aile efradının sayısının yanında iskanına verilen emval'i gayri menkule aid bir bilgi mevcut değildir.

32) 1339 – 40 senelerinde gelen muhacirlerin (Selanik – Kavala – Nedimli ve Drama) isimlerine havi defter.

33) Evrak-ı Varide Defteri: 1340 – 1941. Samsun iskan müdürlüğünce tutulan gelen evrakın kayıt edildiği defterdir. İskan, Sevkiyat, Muhasebe, İnşaat, iaşe ve benzeri konularda Samsun ilçelerinden gelen evrakların kaydı var.

34) Evrak-ı Varide Defteri: 1340. Samsun iskan müdürlüğünce tutulan gelen evrakın kayıt edildiği defterdir. İskan, Sevkiyat, Muhasebe, İnşaat, iaşe ve benzeri konularda Samsun ilçelerinden gelen evrakların kaydı var.

35) Evrak-ı Sadare Defteri: Tarih. 1338-1341:

36) Evrak-ı Varide Defteri: 1928. Dahiliye Nezaretinin ilgili yazısıyla, muhacirlerin iskanına dair konuları ihtiva eden yazıların kaydedildiği defterdir.

37) 1342 seneli iskan defteri: Bafra kazası – Alaçam Nahiyesinde yerleştirilen muhacirlere dair defterdir.

38) İddia Kayıt Defteri: Muhacirlerden çeşitli konular için gelen yazıların ilgili yerlere gönderildiğini belirten defterdir. Tarihi, mahali, vurudu, cinsi, hangi tarihte verildiği, hangi mahale verildiği ve verilen cevabın cinsi.

39) İsimsiz defter: Kavala – Darama, Kafkas, Selanik, Bayburt'dan gelen mültecilerin 3 Ağustos 1341 tarihinden itibaren temlik için Samsun merkezde gayri müslimlerden metruk hanelere yerleşmek için müracatlarını ve metrukların bulunduğu binaların sokak, mahalle, kayıt no'suyla beraber mültecilerin isim ve cisimlerini havi defterdir.

KAYNAKÇA

1) Arşivler

T.C. Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, İstanbul
T.C. Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi, Ankara
İzmir Köy Hizmetleri Arşivi
Samsun Köy Hizmetleri Arşivi

2) Gazete ve Dergiler:

Açıksöz
Ahenk
Akbaba
Akşam
Anadolu
Aydın Tarihi
Cumhuriyet
Hakimiyet-i Milliye
Hilal-i Ahmer
Hizmet
İkdam
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası
Sabah
Şark
Tanin
Tasvir-i Efkar
Tevhid-i Efkar
Türk Sesi
Türkiye İktisat Mecmuası
Yeni Gün
Vakit
Vatan

3) Kitap, Makale ve Doktora Tezleri:

Adanır, Fikret ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire," *Migrations et Migrants dans une Perspective Historique. Permanences et Innovations*. Ed: René Leboutte, Brüksel: Peter Lang, (2000), s. 273-292.

Adanır, Fikret, "Lo Scambio Greco-Turco di Popolazioni nella Storiografica Turca," *Esodi: Transferimenti Forzati di Popolazioni nel Novecento Europeo*. Ed: M. Cattaruzza, M. Dogo ve Raoul Pupo, Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, (2000), s. 89-101.

Ağanoğlu, Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi: Göç*, İstanbul: Kum Saati, (2001).

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti, (1920-1923), Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul: İletişim Yayınları, (2001).

Aktar, Ayhan, “Nüfusun Homojenleştirilmesinde ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924,” *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, (2000), s. 17-69.

Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Atina: Centre for Asia Minor Studies, (1983).

————— “Pontic Greek Refugees in Constantinople 1922-1923, the Human Cost of the Exchange of Populations,” *Αρχαίον Ποντου*, Cilt 137, (1982), s. 280-293.

Alpkaya, Faruk, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul: İletişim Yayınları, (1999).

Altuner, Mehmed Esad (çev), *Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukavelemeler, Muhtelit Mübadele Komisyonu Kararları*, [İstanbul]: Damga Matbaası, (1937).

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul: Tarih Vakfı (1995).

————— “1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de ‘Emval-i Metruke’ ve ‘Mübabil Göçmenler’,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 6, No. 18, (1990), s. 627-657.

Baran, Tülay Alim, “İzmir'in İmar ve İskanı, 1923-1939,” Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, (1994).

————— “İzmir'de Çiftçi Mübadiller,” in *Kebikeç*, No. 4, (1996), s. 175-183.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de Muhacir İskan İşleri ve Bir İç Kanalizasyon Planına Olan İhtiyaç,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt X, No. 1-4, (1948/49), s. 204-223.

Berber, Engin, *Sancılı Yıllar, İzmir 1918-1922, Mütareke ve İşgal Döneminde İzmir Sancağı*, Ankara: Ayraç Yayınevi, (1997).

Çanlı, Mehmet, “Yunanistan’daki Türklerin Anadolu’ya Nakledilmesi, II,” *Tarih ve Toplum*, No. 130, (1994), s. 51-59

Çapa, Mesut, “Kızılay Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1914-1925),” Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, (1989).

Dündar, Fuad, *İttihad ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınevi, (2001).

Düstur, III. Tertip

Effimianidis, Yorgaki, *Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye*, 2 cilt, İstanbul: Kaadçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, (1936).

Emrence, Cem, “Politics of Discontent in the Midst of the Great Depression: the Free Republican Party of Turkey (1930),” *New Perspectives on Turkey*, No. 23, (2000), s. 31-52.

Eski, Mustafa, *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı, Mustafa Necati*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, (1999).

Geray, Cevat, “Türkiye’de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi,” *Orta Doğu Amme İdaresi Dergisi*, Cilt III, (1970), s. 8-37.

Great Britain, Foreign Office, *Turkey, No. 1 (1923) Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923, Records of Proceedings and Draft Terms of Peace*, Londra: His Majesty’s Stationary Office, (1923).

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: T.T.K. Basımevi, (1994).

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Ankara: T.T.K.Basımevi, (2000).

————— “Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivlerinden Mübadil Göçmenlerle İlgili Defterler,” *Tarih ve Toplum*, No. 144, (1995), s. 15-18.

————— *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara: T.T.K. Basımevi, (1994).

İskan Tarihçesi, İstanbul: Hamit Matbaası, (1932).

İskan ve Teavün Cemiyeti Umumi Kongre Mübadele Encümeni Mazbatası, İskan ve Teavün Cemiyeti Mübadele Rehberi, İzmir: Ahenk Matbaası, 1339 [1923].

İsmail Habib Sevük’ün Açıksöz’deki Yazıları, Makaleler, Fıkralar, (haz.) Mustafa Eski, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, (1998).

İsmet Paşa'nın Siyasi ve İctimai Nutukları, Ankara: Başvekalet Matbaası, (1933).

İstatistik Yıllığı 1929, Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü, (1929).

İstatistik Yıllığı 1930, Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü, (1930).

Kaplanoğlu, Raif, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, (1999).

Karpat, Kemal, "Historical Continuity and Identity Change or How to Be Modern Muslim, Ottoman, and Turk" *Ottoman Past and Today's Turkey*, (ed.) K. Karpat, Leiden: E.J. Brill, (2000), s. 1-28.

————— *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin: University of Wisconsin Press, (1985).

Kocacık, Faruk, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)," *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt I, (1980), s. 137-190.

Koraltürk, Murat, "Mübadelelerin İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Nos. 6-7, (1996-97), s. 183-198.

Kosova, Zehra, *Ben İşçiyim*, İstanbul: İletişim Yayınları, (1996).

Kostanick, Huey Louis, *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks, 1950-1953*, Berkeley: University of California Press, (1957).

Kökdemir, Naci, *Eski ve Yeni Toprak, İskan Hükümleri ve Uygulama Kılavuzu*, Ankara, (1952).

Ladas, Stephan, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The MacMillan Co., (1932).

Loizos, Peter, "Ottoman Half-lives: Long term Perspectives on Particular Forced Migrations," *Journal of Refugee Studies*, Cilt 12, No. 3, (1999), s. 237-263.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, (haz.) Seha L. Meray, 8 cilt., Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, (1972).

Macartney, Maxwell H. H., "The New Opposition in Turkey," *The Fortnightly Review*, Cilt CXVII, New Series, (1925), s. 781- 793.

McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: The Darwin Press, Inc., (1995).

————— "Muslim Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I and the Turkish War of Independence," *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, Ed: D. Quataert ve H. Lowry, İstanbul: The Isis Press, (1993), s. 87-111.

————— “The Population of the Ottoman Empire before and after the Fall of the Empire,” *III. Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ed: H. Lowry ve R. Hattox, İstanbul: The ISIS Press, (1990), s. 275-288.

————— *Muslims and Minorities, the Population of the Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press, (1983).

Oran, Baskın, “Kalanların Öyküsü (1923 Mübadele Sözleşmesinin Birinci ve Özellikle de İkinci Maddelerinin Uygulanmasından Alıncak Dersler),” *Uluslararası Konferans, Atatürk ve Modern Türkiye*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, (1998), s. 155-173.

————— *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, (1991).

Orhunlu, Cengiz, “Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları “Tehcir” in Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler,” *Bellekten*, Cilt XXXVII, (1973), s. 485-495.

Ökçün, Gündüz (ed.), *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, (1981).

————— *A Guide to Turkish Treaties (1920-1964)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, (1966).

Öksüz, Hikmet, “Kıbrıs Türkleri’nin Anavatana Göçleri,” *Tarih ve Toplum*, Cilt 32, No. 187, (1999), s. 35-38.

Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris: Moulton, (1962).

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: T.T.K. Basımevi, (1997).

Saylavi, Prof. Sinop [Yusuf Kemal Tengirşenk], *Türk İnkılabı Dersleri—Ekonomik Değişmeler*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, (1935).

Sevgen, Nazmi (Haz.), *Celal Bayar Diyor ki... 1920-1950, Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbıhal*, İstanbul, (1951).

Shaw, Stanford J., “Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918-1923,” *The Turkish Studies Association Bulletin*, Cilt XXII, No. 1, (1998), s. 58-90.

Shorter, Frederic C., “Turkish Population in the Great Depression,” *New Perspectives on Turkey*, No. 23, (2000), s. 103-124.

————— “The Population of Turkey After the War of Independence,” *International Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 17, (1985), s. 417-441.

Simpson, Sir John Hope, *The Refugee Problem, Report of a Survey*, Londra, New York, Toronto, Oxford University Press, (1939).

————— *Refugees, Preliminary Report of a Survey*, Londra: The Royal Institute of International Affairs, (1938).

T.B.M.M. Zabıt Cerideleri, 1922-1928.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu,” *Toplum ve Bilim*, No. 50, (1990), s. 49-71.

Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul’un Sosyal Durumu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, (1998).

Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik, Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1995).

————— *Milli İktisat, Milli Burjuvazi, Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1995).

Türkiye Cumhuriyeti, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti, *Muhacirlere, Naklolunanlara, Toprağa Muhtaç Yerli Çiftçilere ve Aşiretler Fertlerine 2510 Sayılı Kanun Hükümleri Dairesinde Verilecek Ev ve Toprakların Kayıtlarına, Temlik ve Borçlanma Muamelelerinin Sureti Cereyanına dair İzahname, İskan Toprak Talimatnamesi*, Ankara: Köyöğretmeni Basımevi, (1936).

Umar, Bilge, *İzmir’de Yunanlıların Son Günleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, (1974).

Umumi Nüfus Tahriri, 28 Teşrinevvel 1927, Muvakkat Rakamlar, Başvekalet Merkezi İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, (1927).

Üstel, Füsün, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği, Türk Ocakları, (1912-1931)*, İstanbul: İletişim Yayınları, (1997).

Yıldız, Ahmet, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene*” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları, (2001).

Zürcher, Erik J., “Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics, 1908-1938,” *Ottoman Past and Today’s Turkey*, Ed: Kemal Karpat, Leiden: E. J. Brill, (2000), s. 150-179.

————— *Turkey, A Modern History*, Londra ve New York: I.B. Tauris & Co. Ltd. Publishers, (1993).